

«Don Ferrando», rei
«spectant». La connexió
portuguesa del *Tirant*

«Don Ferrando», rei «spectant». La connexió portuguesa del *Tirant*

Discurs de recepció de Vicenç Beltran i Pepió
com a membre numerari de la Secció Històrico-
Arqueològica, llegit el dia 18 d'octubre de 2012

Barcelona, 2012

Institut
d'Estudis
Catalans

SECCIÓ
HISTÒRICO-
ARQUEOLÒGICA

Beltrán, Vicente, 1948-

«Don Ferrando», rei «spectant» : la connexió portuguesa del Tirant

Bibliografia

ISBN 9788499651361

I. Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica II. Títol

1. Martorell, Joanot, ca. 1414-1468. Tirant lo Blanc 2. Martorell, Joanot, ca. 1414-1468 — Fonts

3. Ferran, infant de Portugal, 1433-1470 — Residències i indrets freqüentats — Catalunya

4. Catalunya — Relacions — Portugal — S. XV 5. Portugal — Relacions — Catalunya — S. XV
929 Ferran, infant de Portugal

849.9 Martorell, Joanot 7 Tirant lo Blanc.06

© Vicenç Beltran i Pepió

© 2012, Institut d'Estudis Catalans, per a aquesta edició

Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

Primera edició: octubre del 2012

Tiratge: 250 exemplars

Text revisat lingüísticament per la Unitat de Correcció del Servei Editorial de l'IEC

Compost per Víctor Igual, SL

Imprès a Service Point FMI, SA

ISBN: 978-84-9965-136-1

Dipòsit Legal: B-25868-2012

Són rigorosament prohibides, sense l'autorització escrita dels titulars del *copyright*, la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol procediment i suport, incloent-hi la reprografia i el tractament informàtic, la distribució d'exemplars mitjançant lloguer o préstec comercial, la inclusió total o parcial en bases de dades i la consulta a través de xarxa telemàtica o d'Internet. Les infraccions d'aquests drets estan sotmeses a les sancions establertes per les lleis.

La dedicatòria del *Tirant* a un príncep portuguès, Ferrando,¹ ha estat objecte de nombroses dificultats i de diverses implicacions, no totes igualment justificables. No vull fer ara una història del problema, però caldrà recordar breument les dades essencials a fi de fixar el punt de partida d'aquest estudi, que em sembla basat sobre consideracions força diferents.

El personatge en qüestió fou fàcil d'identificar amb un fill del rei Duarte i d'Elionor d'Aragó, però no ha deixat de suscitar un seguit de consideracions menys justificables sorgides, en bona mesura, d'una interpretació al meu parer errònia del qualificatiu «expectant», del qual m'ocuparé a la segona part d'aquest treball. En la bibliografia més antiga, el supòsit que s'havia d'entendre com a «hereu de la corona portuguesa» dificultava l'acceptació de la data proposada per Martorell per a la seva novel·la,² començada, segons el pròleg, el 2 de gener de l'any 1460. En les darreres dècades, havent detectat Martí de Riquer la presència d'aquest personatge a Catalunya «des de l'agost de 1464 fins al març de 1465»,³ s'ha imposat la hipòtesi d'aplicar l'adjectiu a l'herència de la Corona catalana durant el regnat del

1. Per decisió de l'autor, els noms dels personatges històrics pertanyents a dinasties foranes s'han mantingut en la seva llengua d'origen. En la nostra exposició distingirem (ben artificiosament) entre el dedicatari del *Tirant*, a qui anomenarem Ferrando, i el seu oncle sant, a qui identificarem com Fernando. L'abreviatura de l'incunable ha estat resolta pels editors amb la forma *Ferrando*; en els documents de l'Arxiu de la Corona d'Aragó es pot llegir aquesta variant (registre intrusos 21, f. 109r, vegeu la nota 46), així com la forma portuguesa *Fernando* (reg. intr. 24, f. 14v, vegeu la nota 52).

2. Vegeu William J. ENTWISTLE, «Observacions sobre la dedicatòria i primera part del *Tirant lo Blanc*», *Revista de Catalunya*, núm. 7 (1927), p. 381-398, esp. p. 383-387. Aquest és el punt de partida de Constantin MARINESCU, «Du Nouveau sur *Tirant lo Blanc*», *Estudis Romànics*, núm. 4 (1953-1954), p. 137-203, esp. p. 181-182.

3. *Aproximació al 'Tirant lo Blanc'*, Barcelona, Quaderns Crema, 1990 (que cito per la reimpressió de 1996), esp. p. 282. No cal dir que és el punt de referència en tots els estudis posteriors sobre aquest problema.

seu cosí Pere el Conestable;⁴ el resultat ha estat la connexió de Martorell (i, de vegades, també del *Tirant*) amb la Guerra Civil catalana.⁵ Malgrat haver estat en general acceptades, aquestes conclusions no han deixat de suscitar problemes; els han expressat, per exemple, Josep Guia i Curt Wittlin, que consideren la dedicatòria una qüestió pendent,⁶ mentre que més recentment Agustín Rubio Vela ha remarcat que interpretar «expectant» en relació amb la successió catalana «tenía sentido cuando se creía que Martorell había vivido hasta 1468 y que la obra se había terminado hacia 1465, pero no hoy, cuando se sabe que el manuscrito del *Tirant* ya estaba en Valencia en manos de Martí de Galba en 1464, y que a principios de este año [...] la obra estaba concluida».⁷ Com que el problema resulta força complex, tractaré de limitar-me a l'exposició freda de les dades i a conclusions fàcilment verificables.

1. DE FERNANDO «EL SANT» AL DUC DE VISEU

Per raons que explicaré més endavant, em sembla necessari recordar que el primer infant Fernando que ens interessa fou considerat màrtir, mort a mans musulmanes, i ha estat santificat si més no per la tradició genealògica de la casa reial portuguesa i per tota la historiografia del seu país. Fou el fill petit de João I i la seva esposa Felipa de Lancaster, nascut el 29 de setembre de 1402 a Santarem.⁸ Fins al moment que ens interessa, el del pas al Marroc, assistí regularment als actes preeminents de la Cort, especialment el casament del primogènit Duarte amb Elionor d'Aragó i el de la seva germana Isabel amb Philippe le Bon de Borgonya, havent-la acompanyada durant un temps en el seu país d'adopció. No es casà mai, potser preocupat per la migradesa de l'herència que li pertocava i el seu

4. Constantin MARINESCU, «Nouvelles recherches sur *Tirant lo Blanch*. Nouveaux résultats d'ordre historique, iconographique et bibliographique concernant ce fameux roman de Joanot Martorell», *Estudis Universitaris Catalans*, núm. 23 (1979), *Miscel·lània Aramon i Serra*, vol. 1, p. 401-421, esp. p. 420.

5. Només a tall d'exemple, citaré Joaquim ANYÓ I OLIVER, «Portuguesos al *Tirant lo Blanc*», *Afers*, núm. 33-34 (1999), p. 633-638.

6. Josep GUIA i Curt WITTLIN, «Nine Problem Areas concerning *Tirant lo Blanc*», a *'Tirant lo Blanc': New Approaches*, ed. a cura d'Arthur Terry, Londres, Tamesis, 1999, p. 109-126, esp. p. 111-112.

7. Agustín RUBIO VELA, *Joanot Martorell y el condado de Dénia: Una clave en el 'Tirant'*, València, 2010, p. 85.

8. El treball més complet i rigorós sobre l'infant és el de João Luís INGLÉS FONTES, *Percursos e Memória: Do Infante D. Fernando ao Infante Santo*, Cascais, Patrimonia, 2000, que tampoc no es manté al marge de la mitificació del personatge; gran part de la bibliografia anterior és purament hagiogràfica (vegeu, a tall d'exemple, J. GOULVEN, *L'infant Ferdinand: Prince et martyr (1402-1443)*, prefaci de David Lopes, Vanves (Alts de Sena, França), Imprimerie Franciscaine Missionnaire, 1933), tret dels treballs parcials que aniré citant al llarg de l'exposició. Rigorós pel seu contingut, però més limitat als aspectes genealògics, és el clàssic António Caetano de SOUSA, *História genealógica da Casa Real portuguesa*, Lisboa, 1737, que cito per l'edició de Coimbra, Atlântida, 1946-1955, vol. II, p. 263-269.

escàs futur polític, dels quals ens donen notícia tant el seu biògraf oficial, Fr. João Álvares,⁹ com el cronista de la casa reial Rui de Pina.¹⁰ Aquesta queixa és naturalment relativa;¹¹ el seu pare l'havia dotat d'un patrimoni considerable, incrementat amb noves donacions del seu germà Duarte en ser coronat el 1433; posseïa una base territorial sòlida, ben comunicada i estructurada, situada en els cercles geogràfics del regne per on solia moure's la Cort, que ell mateix incrementà amb noves adquisicions. Finalment, per la butlla *Sincerae devotionis* del 1434, obtingué l'administració de l'orde militar d'Aviz, de la qual assegurà la independència de la casa mare castellana de Calatrava. Amb tot, segons solia succeir amb les grans cases aristocràtiques, la seva vida fastuosa el feia passar dificultats econòmiques; segurament, les seves queixes s'han de contextualitzar dins l'ambició de tots els fills de João I, en particular Pedro, duc de Coïmbra i regent del regne, i Henrique o Navegador.

Les cròniques portugueses insisteixen en el protagonisme de Fernando i del seu germà Henrique o Navegador en la preparació d'un atac a Tànger que continués la conquesta nord-africana, començada amb l'ocupació de Ceuta el 1415; és per això, diu Rui de Pina, que ambdós testaren a favor del segon fill del rei, el destinatari del *Tirant*, a fi que la reina Elionor donés suport a la proposta d'expedició. Aquesta salpà el 22 d'agost de 1437, però la preparació deficient i els errors tàctics de l'infant Henrique causaren el desastre.¹² assetjats, hagueren de

9. João ÁLVARES, *Tratado da vida e feitos do muito vertuoso Sr. Infante D. Fernando*, edició crítica, introducció i notes d'Adelino de Almeida Calado, a *Obras*, vol. 1, Coïmbra, Universidade, 1960, esp. p. 18, on afirma que «como ele [el rei Duarte, el seu germà] nom tiinha como dar aos seus todo o que mester aviam conhinuadamente, nem com que os agasalhar, cuidou de leyxar todo esto e de se hir viver ao reigno d'Ingratera, teêdo que, segundo o grandide divido que com el Rey d'Ingratera avya, que o reçeberia de bôoa vontade». La referència interessa particularment atesa la connexió anglesa del *Tirant*, i s'ha d'entendre en el context de la Guerra dels Cent Anys, quan la noblesa portuguesa trobava col·locació al servei del rei anglès (vegeu les consideracions de J. L. INGLÉS FONTES, *Percursos e Memória: Do Infante D. Fernando ao Infante Santo*, p. 75-77). Aquesta obra resulta una peça fonamental en la creació del mite religiós i nacional de l'infant sant.

10. Rui de PINA, *Chronica do senhor rey D. Duarte*, a *Crônicas*, introducció i revisió de M. Lopes de Almeida, Porto, Lello e Irmão, 1977, p. 481-575, esp. p. 512, cap. x, on comunica al germà la intenció d'«ir ao Sancto Padre, ou para o Emperador, ou pera França...»; en aquest cas omet la menció d'Anglaterra.

11. J. L. INGLÉS FONTES, *Percursos e Memória: Do Infante D. Fernando ao Infante Santo*, presentà un estudi detallat del patrimoni al cap. I.II, «A casa», p. 26-45.

12. De les nombroses publicacions existents sobre la campanya, la més solvent és Domingo Maurício GOMES DOS SANTOS, *Don Duarte e as responsabilidades de Tânger (1433-1438)*, Lisboa, Comissão Executiva do V Centenário da Morte do Infante D. Enrique, 1960. Vegeu també J. L. INGLÉS FONTES, *Percursos e Memória: Do Infante D. Fernando ao Infante Santo*, cap. III.II, «A expedição», p. 85-94. Tot i que avui la seva interpretació dels papers de cada membre de la casa reial és fortament qüestionada, el cronista tradicionalment més acreditat és Rui de PINA, *Chronica do senhor rey D. Duarte*, esp. cap. XXI-XXXV.

pactar la seva retirada a canvi de la promesa de restituir Ceuta.¹³ El 16 d'octubre, l'infant Fernando i un petit grup de seguidors foren lliurats com a ostatges a mans del cabdill Sâlah ben Sâlah, senyor d'Arzila i de Tànger,¹⁴ que el 22 els traslladà a aquesta ciutat. Els pactes foren incomplets des del primer moment: a Portugal hom jutjà sempre inacceptable la devolució de la ciutat i els musulmans no acceptaren mai tractes alternatius; la desconfiança entre les parts, la crisi interior de Portugal a la mort de Duarte (9 de setembre de 1438) i la de Tànger després de la mort de Sâlah ben Sâlah (1439) tornaren impossible l'acord: malgrat la imatge que, com veurem, dona Martorell, el cabdill de Tànger fou sempre clement, però les penalitats del captiveri foren més dures quan, a la darrera del mes de maig de 1438, passà a mans d'al-Azraq, el regent de Fes; en aquesta ciutat morí el 5 de juny de 1443.

La mort de l'infant repercutí greument sobre la consciència de la casa d'Aviz, que començà tot seguit la construcció d'una llegenda de santedat;¹⁵ João Álvares aconseguí recuperar les seves vísceres, que foren dipositades al monestir de Batalha el 1451. Havent entrat a casa de l'infant Henrique, redactà immediatament el seu relat del captiveri (una autèntica hagiografia) i després es traslladà a Borgonya i a Roma a fi de desenvolupar el culte al màrtir (aviat començaren els miracles).¹⁶ La santedat de l'infant esdevingué centre de les festes en celebrar la presa d'Arzila l'any 1471, quan aquest esdeveniment permeté la recuperació dels seus ossos.¹⁷

D'altra banda, aquest drama no passà desapercebut al casal d'Aragó; Duarte, el germà de Fernando, estava casat amb Elionor, filla de Ferran d'Antequera i germana del Magnànim. La correspondència entre les dues monarquies en aquests anys era molt intensa: la reina Maria escrivia contínuament a la seva cunyada explicant-li amb pèls i senyals la desfeta de Ponça i les seves conseqüències, fins a l'alliberament dels presoners;¹⁸ els casaments d'Elionor i Joana d'Urgell motiva-

13. El document de capitulació fou publicat a *Monumenta Henricina*, direcció, organització i anotació crítica d'António Joaquim Dias Dinis, Coïmbra, Atlântida, vol. VI, núm. 64 (1960-1974).

14. El tractat de João Álvares, concebut com una hagiografia, dóna poques precisions cronològiques; s'han de completar, a part de J. L. INGLÉS FONTES, *Percursos e Memória: Do Infante D. Fernando ao Infante Santo*, cap. IV, «Tribulações», amb Adelino de Almeida CALADO, «O infante D. Fernando e a restituição de Ceuta», *Revista Portuguesa de História*, núm. 10 (1962), p. 119-152, i amb Paulo Drummond BRAGA, «Portugal e o cativo do infante D. Fernando (1437-1443)», *Al-Qantara*, núm. 13, fasc. 2 (1992), p. 47-61.

15. Vegeu novament J. L. INGLÉS FONTES, *Percursos e Memória: Do Infante D. Fernando ao Infante Santo*, cap. V, «A testemunha».

16. Vegeu J. L. INGLÉS FONTES, *Percursos e Memória: Do Infante D. Fernando ao Infante Santo*, p. 192-196.

17. Rui de PINA celebra triomfalment l'esdeveniment a la *Crònica do senhor rey don Affonso V*, a *Crônicas*, cap. LXXXIII, p. 690-691. Vegeu també Saul António GOMES, *D. Afonso V*, Lisboa, Círculo de Leitores, 2006, p. 71.

18. Els documents foren publicats a *Monumenta Henricina*, vol. XIV, núm. 92-105 i 107-112.

ren la correspondència entre Maria, el Magnànim i la casa reial, a més del duc de Coïmbra Pedro, marit d'Isabel d'Urgell.¹⁹

El 20 de novembre de 1437, havent conegut la desfeta de Tànger, Maria escriví a Elionor: «stamos con grand congoxa e desseo de saber la verdat del vuestro hostol que fue en Barberja. Por tanto, muy affectuosament vos rogamos nos queredes screuir como han procehido los afferes e de la salut de nuestros muy caros primos, el Rey vuestro marido e de sus hermanos e de los fijos nolo queredes auisar», i afegia: «por causa de accident que nos es sobreuenido, no hauemos podido scrjuir de nuestra mano; por que vos rogamos nos queredes hauer por excusada».²⁰ Sabem que quan els reis portuguesos informaren el papa de l'abast del desastre, la reina Maria en rebé una còpia, a la qual respongué el 12 d'abril de 1438;²¹ després de la mort de Duarte, els enfrontaments per la regència entre Elionor i Pedro de Coïmbra, el desterrament de la reina i la seva mort a Toledo ompliren la correspondència de conflictes i retrets,²² però mai no s'interrompé.

Resulta important recordar que una de les persones que auxiliaren Fernando durant el captiveri de Fes fou el mercader mallorquí Cristòfol Aixaló,²³ que el mantingué despenent mil dues-centes dobles; el 1443, l'infant l'envià a Portugal amb un rebut per valor del doble d'aquesta quantitat i un testament, però Cristòfol morí pel camí²⁴ i el seu germà Francesc²⁵ obtingué la protecció de la reina Maria, que el 13 de juny escrivia al regent Pedro.²⁶ No degué obtenir satisfacció, ja que Joan II d'Aragó intervingué novament en el mateix afer el 4 d'abril de 1459,²⁷ poc abans que Martorell, segons declaració pròpia, donés començament al *Tirant*. No tenim cap notícia d'aquest darrer testament, així que a la mort de Fernando fou el seu nebot i homònim (Ferrando, el destinatari de la novel·la) el

19. *Monumenta Henricina*, vol. xiv, núm. 109, 111, 112, 115, 119 i 120.

20. *Monumenta Henricina*, vol. xiv, núm. 116.

21. *Monumenta Henricina*, vol. xiv, núm. 117.

22. *Monumenta Henricina*, vol. xiv, núm. 126, 128-135, 139, 140, 142-143, 146-158, 160-165 (mort d'Elionor), 168-176, 178 i 181, referents als seus servidors i la seva filla Joana, que havia romàs a Castella.

23. La intervenció d'aquest personatge és ratificada per una font portuguesa, la biografia de l'infant per João Álvares, que l'anomena «Mosem Christovom de Xalom» (*Tratado da vida e feitos do muito virtuoso Sr. Infante D. Fernando*, p. 44).

24. Segons la documentació mallorquina, morí «in partibus sarracenorum»; vegeu Maria BARCELÓ I CRESPI i Gabriel ENSENYAT I PUJOL, *Els nous horitzons culturals a Mallorca al final de l'edat mitjana*, pròleg de J. N. Hillgarth, Palma, Documenta Balear, 2000, p. 32, on es troben algunes notícies sobre la seva família.

25. Es tracta d'un personatge ben conegut en la documentació de l'època, cavaller, comerciant, lletraferit, ambaixador de Mallorca a la Cort napolitana i secretari del Magnànim; vegeu novament Maria BARCELÓ I CRESPI i Gabriel ENSENYAT I PUJOL, *Els nous horitzons culturals a Mallorca al final de l'edat mitjana*, p. 32-38.

26. *Monumenta Henricina*, vol. xiv, núm. 151.

27. *Monumenta Henricina*, vol. xiv, núm. 194.

beneficiari de l'herència;²⁸ mentrestant, la majoria d'edat d'Afonso V de Portugal i la guerra que desencadenà contra el seu oncle Pedro, mort a la batalla d'Alfarrobeira, permeté la represa d'una correspondència afectiva amb el seu oncle i homònim d'Aragó.²⁹

El dedicatari del *Tirant* hagué de ser sens dubte el seu nebot, Ferrando, nascut el 17 de novembre de 1433;³⁰ fou jurat hereu de la Corona el 1438, en ser coronat Afonso V, i perdé aquesta condició amb el naixement de la princesa Joana, el 6 de febrer de 1452.³¹ Aquest fet pogué ser el detonant d'un episodi conegut però no sempre ben interpretat: la seva sortida cap a l'Àfrica sense consentiment del rei, que el féu tornar i li atorgà (segurament en compensació per la pèrdua del títol d'hereu) les viles de Moura, Serpa i Beja, aquesta amb el títol de duc.³² Mentrestant, havia rebut una bona dot pel casament amb la seva cosina Brites,³³ filla de l'infant João, germà del rei Duarte, i el maig del 1444 havia estat anomenat administrador de la branca portuguesa de l'orde castellà de Santiago,³⁴ que funcionava de fet com un orde independent.

La historiografia literària catalana ha remarcat les seves gestes durant la campanya de Tànger. Afonso V mantingué una política activa d'intervencions al nord d'Àfrica; quan Calixt III predicà la croada, en no concretar-se cap acció contra els turcs, dirigí les seves forces contra aquesta ciutat: s'emparà d'El Ksar-el-Kébir i la defensà del contraatac del sultà de Fes.

El seu oncle Henrique o Navegador l'havia declarat hereu; quan morí pel no-

28. El testament executat fou el del 18 d'agost de 1437, abans de salpar la flota, publicat a *Monumenta Henricina*, vol. vi, núm. 52.

29. *Monumenta Henricina*, vol. xiv, núm. 185-190.

30. La bibliografia sobre el *Tirant* sol partir de l'estat de la qüestió que donà Martí de RIQUER, *Aproximació al 'Tirant lo Blanc'*, excurs IV, que, partint de William J. ENTWISTLE, «Observacions sobre la dedicatòria i primera part del *Tirant lo Blanc*», aportà bàsicament informació de les cròniques portugueses. Afegir el que ens han aportat els historiadors moderns de Portugal.

31. Vegeu Saul António GOMES, *D. Afonso V*, Lisboa, Círculo de Leitores, 2006, p. 97. Diu Lluís NICOLAU D'OLWER, «*Tirant lo Blanc*: examen de algunas cuestiones», *Nueva Revista de Filología Hispánica*, núm. 15 (1961), p. 131-154, esp. p. 131, que el primer fill d'Afonso V nasqué i morí el 1451, sent la seva germana Joana qui nasqué el 1452. S. A. GOMES, *D. Afonso V*, p. 90 i 94, cita l'infant João, nascut el 29 de gener de 1451 i mort al poc temps, i Joana, nascuda el 6 de febrer de 1452 i morta també poc després, però recorda que només aquesta, tot i no ser coneguda cap cerimònia de jurament, rebé el títol de princesa. En qualsevol cas, tenint en compte la joventut de la parella reial i la successió de parts, Ferrando no havia de tenir dubtes sobre les seves possibilitats reals de conservar la condició de príncep hereu.

32. Per als aspectes genealògics i patrimonials cal començar per la semblança d'A. C. de SOUSA, *História genealógica da Casa Real portuguesa*, vol. II, p. 283-292. Un bon recull de dades relatives al personatge es pot trobar a Isabel L. MORGADO DE SOUSA E SILVA, «A Ordem de Cristo (1416-1521)», *Militarium Ordinum Analecta*, Porto, Fundação Eng. António de Almeida, núm. 6 (2002), p. 81-91.

33. La documentació relativa al casament fou publicada a *Monumenta Henricina*, vol. ix (1445-1449), núm. 126 i 134, de 3 de juny i 28 de setembre de 1446.

34. *Monumenta Henricina*, vol. VIII (1443-1445), núm. 107 i 108.

vembre de 1460, el rei l'havia forçat a canviar el testament però respectà totes les donacions del seu germà menys els drets de colonització i explotació de Guinea, les exploracions d'Àfrica i la ruta de l'Índia. Ferrando rebé així el ducat de Viseu, Covilhã i gran part de les illes de l'Atlàntic als arxipèlags d'Açores, Madeira i Cap Verd,³⁵ i també, amb dimensió de futur, «de todas las que por mandado do dito Infante fossen achadas nas partes de Guiné que atta então eram sete».³⁶ Fou també aleshores quan el rei li reconegué l'administració de l'orde de Crist.³⁷ Podem resumir l'herència dient que Ferrando conservava la plataforma de poder d'Henrique o Navegador (el patrimoni territorial i l'orde de Crist) però no les expectatives de futur que havia obert la colonització de Guinea i l'exploració de les costes africanes.

En aquest període, Afonso V reprengué els atacs contra Tànger. Els anys 1463-1464 dirigí una nova escomesa, també frustrada, en la qual Ferrando, durant una cruel cavalcada,³⁸ arrasà Anafe;³⁹ però és més important i menys conegut un assalt suïcida contra Tànger que fracassà.⁴⁰ Ferrando actuava mogut per un irreprimitible esperit de croada o per una desfermada ambició de glòria. Però la ciutat no havia de caure fins al 1471, ja mort el nostre infant.

Arribem ara al punt que més ens interessa: l'estada a Catalunya. Hem de recordar en primer lloc que la política tradicional d'Aragó i Portugal havia estat el pacte comú contra Castella, refermat quan els Antequera s'enfrontaren al privat castellà Álvaro de Luna: aleshores, Elionor d'Aragó era reina de Portugal. Per això, en haver estat electe Pere el Conestable com a rei dels catalans, Afonso V el desposseí de tots els seus béns⁴¹ pel fet que, com diu el cronista Damião de Gois, «não convinha a bem destes Regnos ter nelle heranças por que deuesse reconhecer

35. Els testaments foren publicats per António Joaquim DIAS DINIS, *Estudos Henriquinos*, Coïmbra, 1960, p. 111-114 i 158-171. La precisió de les possessions insulars de l'infant es pot veure a João Paulo OLIVEIRA E COSTA, «D. Afonso V e o Atlântico: a base do projecto expansionista de D. João II», *Mare Nostrum*, núm. 17 (1999), p. 39-71, esp. p. 46 i 50, o a A. C. de SOUSA, *História genealógica da Casa Real portuguesa*, vol. II, p. 284.

36. Damião de GOIS, *Crónica do Príncipe D. João*, edició crítica i comentada de Graça Almeida Rodrigues, Lisboa, Universidade Nova, 1978, p. 50.

37. El millor estudi sobre aquest aspecte és naturalment el d'I. L. MORGADO DE SOUSA E SILVA, «A Ordem de Cristo».

38. Rui de PINA, *Crónica do senhor rey don Affonso V*, a *Crónicas*, p. 557-882, esp. cap. CL. Per a aquests fets vegeu la visió de conjunt de S. A. GOMES, *D. Afonso V*, p. 179-191; vegeu el ressò que se'n fa Francesc MASSIP, *A cos de rei: Festa cívica i espectacle del poder reial a la Corona d'Aragó*, Valls, Cossetània, 2010, p. 152.

39. Damião de GOIS, *Crónica do príncipe D. João*, p. 54, data aquesta expedició l'any 1468, enaltint l'heroisme de l'infant i atribuint-li un estratagema digne del *Tirant*. Però essent un cronista força més tardà pot haver confós la datació.

40. Rui de PINA, *Crónica do senhor rey don Affonso V*, cap. CLIII.

41. La relació de les possessions senyoriales que li foren retirades es pot veure a S. A. GOMES, *D. Afonso V*, p. 88.

vassalagem e obrigação de ho servir a elle e a seus Regnos, sendo elle dito dom Pedro rei d'Aragão»;⁴² de fet, la política d'Afonso V consistí a mantenir-se al marge de la guerra catalana. Des de 1464 totes les possessions de Pere foren distribuïdes entre els servidors del rei menys l'administració de l'orde d'Aviz que, dependent de l'Església, era un afer més complex, i que, a més, Afonso ambicionava per a l'hereu de la Corona, el futur João II.

En vincular l'estada de Ferrando a Catalunya amb la successió reial no s'han tingut en compte un parell d'aspectes elementals: en primer lloc, si Ferrando s'hagués involucrat en la guerra, haurien perillat la seva posició a la Cort portuguesa i qui sap si també les seves possessions; en segon lloc, atesa la seva posició social, si hagués intervingut en alguna campanya militar o fet diplomàtic, les fonts no ho haurien callat. Ben al contrari, no el trobem en cap dels nombrosos documents coneguts, ni el citen els estudis sobre els beneficis i les donacions fetes als portuguesos durant la guerra civil;⁴³ sabent com li va anar al Conestable, hem de deduir que s'abstingué d'intervenir-hi. Caldrà buscar en la Cancelleria Reial altres tipus d'explicacions.

El rei Pere, des de Barcelona, el 13 d'abril de 1464 havia nomenat representant a la Cort pontificia Alonso Yáñez, bisbe de Silves;⁴⁴ a partir d'aquest moment sovintegen les cartes adreçades a ell i al seu germà, Álvaro Yáñez, canonge de Coïmbra, que era també a Roma, i un dels temes dominants era l'administració de l'orde d'Aviz. El 24 d'abril escrivia al bisbe recomanant-li que fes avinent al papa la conveniència de retenir el mestrat a fi de finançar la guerra catalana amb els seus recursos; al mateix temps, li demanava que contrariés les intrigues adverses del comanador major de l'orde, segons sembla ja sotmès al rei de Portugal. Al canonge de Coïmbra li escrivia també el mateix dia amb recomanacions semblants, i li comunicava la sortida del comanador de Tortosa, encarregat de tractar el mateix afer. El mateix dia adreçava una tercera carta al papa defensant els seus drets, dels quals afirmava haver estat desposseït.⁴⁵ Recordem que, segons el cronista Damião de Gois, Afonso V estava decidit a desvincular completament Portugal i, en particular, les possessions de Pere, dels problemes de la guerra catalana.

Del 3 d'agost següent és el salconduit a favor de Gaspar i Joan Vallariola a fi que

42. Damião de Gois, *Crónica do Príncipe D. João*, p. 53.

43. A més dels estudis sobre aquest regnat, vegeu Jesús-Ernesto MARTÍNEZ FERRANDO, «Caballeros portugueses en el alzamiento de la Generalidad de Cataluña contra Juan II», *Hispania*, núm. 12 (1952), p. 37-130, i Humberto Baquero MORENO, «Algumas mercês concedidas pelo Condestável D. Pedro, rei de Catalunha, a súbditos portugueses», *Revista de Ciências do Homem da Universidade de Lourenço Marques*, núm. 1 (1970), p. 5-29.

44. Jesús-Ernesto MARTÍNEZ FERRANDO, *Catálogo de la documentación de la cancellería regia de Pedro de Portugal (1464-1466)*, Madrid, Dirección General de Archivos y Bibliotecas, 1953-1954, núm. 647.

45. J.-E. MARTÍNEZ FERRANDO, *Catálogo...*, doc. 484, 501 i 491 respectivament: registres intr. 31, f. 7v, intr. 21, f. 45 i intr. 31, f. 7r.

s'adrecin a València amb l'objecte de tractar certs afers relatius a l'infant Ferrando, el seu cosí,⁴⁶ primera prova de la seva estada a Catalunya; el 15 del mateix mes, potser buscant una concòrdia amb la casa reial portuguesa, concedia una comanda al comptador del l'hereu de la Corona, fent constar la intervenció de la seva germana Felipa.⁴⁷ Un mes més tard, el 19 de setembre, escrivia a la seva tia la duquesa de Borgonya demanant-li que, amb el seu marit, escrivís al papa defensant els seus drets al mestrat que tan útils li resultaven per a la defensa de Catalunya,⁴⁸ i en carta al cardenal de Rohan li feia la mateixa petició.⁴⁹ Novament escrivia al bisbe de Silves, el 31 de desembre de 1464, sobre les alegacions que en relació amb aquest afer havia de fer al papa.⁵⁰

Però les coses degueren evolucionar ràpidament contra els desitjos del rei Pere, ja que el 5 de març de 1465 escrivia novament al papa, però ara oferint renunciar al mestrat amb la condició que fos transferit a l'infant Ferrando o al seu fill Simão;⁵¹ recordem que és l'11 de març següent quan escriu a Joan Estela i Pere Desplà ordenant el lliurament d'una quantitat de diners a Ferrando a fi de finançar el seu viatge de tornada a Portugal, el segon i últim testimoni documental de la seva estada.⁵² La cancelleria, des d'aquest moment, no descansa en el seu esforç per aconseguir la transferència del mestrat: el 25 de març, des de Castelló d'Empúries, escriu al bisbe de Silves donant-li poders perquè ell mateix pugui formalitzar la renúncia,⁵³ i torna sobre el mateix tema el 6 i el 10 de setembre, des de Barcelona, en cartes al canonge de Coïmbra.⁵⁴ Puja de to en carta al mateix papa, el 18 de setembre, on es queixa d'haver estat ja desposseït per Afonso V,⁵⁵ i el mateix dia, novament adreçant-se al bisbe de Silves i als altres representants seus a la Cort romana, reclama: «Si su Sanctedat se quiere detener et non proueer al *Illustrissimo* Infante de Portugal contentar nos hemos lo dexe en *nuestra* mano

46. J.-E. MARTÍNEZ FERRANDO, *Catálogo...*, doc. 952, reg. intr. 21, f. 109r.

47. J.-E. MARTÍNEZ FERRANDO, *Catálogo...*, doc. 1013, reg. intr. 61, f. 14v-15r.

48. J.-E. MARTÍNEZ FERRANDO, *Catálogo...*, doc. 1323, reg. intr. 21, f. 147v.

49. J.-E. MARTÍNEZ FERRANDO, *Catálogo...*, doc. 1425, reg. intr. 31, f. 30v, sense data però del mateix any.

50. J.-E. MARTÍNEZ FERRANDO, *Catálogo...*, doc. 1791, reg. intr. 31, f. 40r.

51. J.-E. MARTÍNEZ FERRANDO, *Catálogo...*, doc. 1901, reg. intr. 22, f. 107v. Simão és un dels nombrosos fills de Ferrando, dels quals només l'havien de sobreviure llargament Leonor, la reina esposa de João II, i Manuel o Afortunado (S. A. GOMES, *D. Afonso V*, p. 104).

52. J.-E. MARTÍNEZ FERRANDO, *Catálogo...*, doc. 1935 des de Sant Celoni, 11 de març de 1465, reg. intr. 24, f. 14v.

53. J.-E. MARTÍNEZ FERRANDO, *Catálogo...*, doc. 1956, reg. intr. 22, f. 106v. J.-E. MARTÍNEZ FERRANDO, *Pere de Portugal 'rei dels catalans' vist a través dels registres de la seva cancelleria*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1936, p. 76 i nota, informa d'aquest document i diu que pels mateixos dies el rei havia rebut un missatge del seu cosí.

54. J.-E. MARTÍNEZ FERRANDO, *Catálogo...*, doc. 2479 i 2496, reg. intr. 22, f. 145r; i reg. intr. 22, f. 146v.

55. J.-E. MARTÍNEZ FERRANDO, *Catálogo...*, doc. 2533 des de Barcelona, reg. intr. 22, f. 149r.

y prouea su Sanctedat seamos reintegrados ala possession y percepcion de los fructos de aquel».⁵⁶

D'aquest període (concretament, després de l'arribada de Ferrando a Portugal) ha de ser un importantíssim memorial sense data⁵⁷ amb les instruccions donades a fra Antoni Ferrer, abat de Montserrat, que havia de demanar ajut a la Cort portuguesa.⁵⁸ Martí de Riquer creia que demostrava les expectatives de Ferrando a l'herència de la Corona catalana, però si el llegim en aquest context ens diu exactament el contrari. En primer lloc, ens transmet els arguments que els ambaixadors han d'exposar als fills del rei Afonso V:

Direu al molt alt princep de Portugal don Joan, nostre molt car e molt amat nebot [...] Nos no tenim altre hereter, ne los catalans, aragonesos e dels altres regnes no serien d'altre content segons sentim [...] e que podria ell possehir fallint nos aquests regnes [...].

Direu a la molt alta e molt illustre princesa infanta dona Joana, nostra molt cara e amada neboda [...] que casant ella be li podrien venir aquests regnes e senyories, no venint al princep, son jerma.⁵⁹

Veiem, per tant, que als seu cosins, fills d'Afonso V, els promet l'herència del regne; però no és això, sinó coses ben diferents, les que proposa al seu cosí Ferrando, ja tornat del seu viatge a Catalunya:

Direu al molt inclito infant, nostre molt car e amat cosingerma e jerma [...] no solament lo maestrat que li tenim dat e fetes diligencies com aquell haia, mes totes nostres terres que en aquells regnes tenim li lexarem ajudant nos granment. E mes avant, d'allo dant nos Deu prosperitat, pus que fills te, granment podriem a algu heretar aixi que per aquests respectes, e altres, ell no nos deu denegar de a nos trametre tal ajuda.⁶⁰

Observem que afirma haver donat al seu cosí el mestrat d'Aviz i que «totes nostres terres que en aquells regnes tenim li lexarem»; naturalment, per «aquells regnes» no hem d'entendre la Corona d'Aragó, d'on li parla o escriu, sinó Portu-

56. J.-E. MARTÍNEZ FERRANDO, *Catálogo...*, doc. 2534, reg. intr. 22, f. 150r.

57. J.-E. MARTÍNEZ FERRANDO, *Catálogo...*, doc. 2661, reg. intr. 22, f. 208r-213r.

58. Es tracta d'un dels documents més eloqüents per als problemes que ens ocupen. Fou publicat per J.-E. MARTÍNEZ FERRANDO, *Pere de Portugal 'rei dels catalans' vist a través dels registres de la seva cancelleria*, apèndix, núm. 33, i novament a *Tragedia del insigne condestable don Pedro de Portugal*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1942, apèndix xxvii; a les p. 115, 119 i 139 dóna la informació contextual necessària per a la seva comprensió, insistint que l'acceptació de la Corona catalana havia causat la malfiança del papa.

59. Cito segons J.-E. MARTÍNEZ FERRANDO, *Pere de Portugal 'rei dels catalans' vist a través dels registres de la seva cancelleria*, apèndix, núm. 33, esp. p. 223 i 224.

60. J.-E. MARTÍNEZ FERRANDO, *Pere de Portugal...*, p. 225.

gal; li estava prometent, per tant, les terres de les quals ja havia estat desposseït, a més de reiterar-li la donació del mestrat que mai no pogué dur a terme. De tota manera, a pesar d'haver-se emparat Afonso V de l'orde d'Aviz, no obtingué el reconeixement pontifici de l'administració per al seu fill i hereu, l'infant João, fins l'any 1468, després de la mort del rei Pere.⁶¹

M'atreveixo, per tant, a proposar que el mestrat d'Aviz pogué ser l'esquer de la visita de Ferrando, i que, coartat per l'oposició d'Afonso V a veure's implicat en la guerra catalana, s'abstingué completament d'intervenir-hi. Em sembla demostrat que, durant la seva estada a Catalunya, l'infant, aleshores ja mestre o administrador dels ordres militars de Santiago i de Crist, pretenia acumular també el mestrat d'Aviz, que li hauria donat un poder immens des del punt de vista militar i econòmic i l'hauria posat en condicions privilegiades per a qualsevol projecte de croada, sigui a l'Àfrica (com hem d'esperar segons l'itinerari emprès pels reis portuguesos des de l'ocupació de Ceuta), sigui a l'Orient.⁶²

De tota manera, el memorial ens dóna encara una nova informació tanmateix força interessant en advertir a Ferrando

Com sabem que es dehie entre nostres adversaris que entre ell e lo rey, son jerma, era desavinença [...] que de voluntat del rey ell no deuria hixir [...] que la ira del rey es missatgera de la mort e lo mal de la discordia sobre ell ha de caure. En tot cas mir be que no trench lo fil del amor e bona voluntat que li te son jerma.⁶³

61. Per a la butlla *Cessant nuper* del 10 de setembre de 1468, vegeu Jerónimo ROMÁN, «História das Inclitas Cavalarias de Cristo, Santiago e Avis», *Militarium Ordinum Analecta*, Porto, Fundação Eng. António de Almeida, núm. 10 (2008), p. 259-260 i nota.

62. Avui ha quedat clar que, per a la casa reial portuguesa, els descobriments geogràfics no tenien mòbils econòmics, sinó geoestratègics, com observa Graça Almeida Rodrigues (Damião de Gois, *Crónica...*, «Introdução», p. LXIX): «Alimentavam a secreta ambição de reconquistar a África musulmana com o objectivo último de chegar a Jerusalém e a reconduzirem à Fé [...] O Infante D. Fernando [...] tornou-se o homem mais rico de Portugal. Reunia todos os requisitos para levar a cabo o trabalho das descobertas. Porém, como nem ele nem o rei estavam particularmente interessados nessa empresa, as terras recentemente descobertas foram arrendadas a um mercador.» Segons Luís Felipe F. R. THOMAZ, «Expansão portuguesa e expansão europeia: reflexões em torno da gênese dos Descobrimentos», a *De Ceuta a Timor*, Lisboa, Difel, 1994, p. 1-41, un dels més bons coneixedors de l'expansió ultramarina que analitzà detalladament les cròniques i la documentació relatives a l'exploració africana, els interessos mercantils no haurien entrat en joc fins a l'arribada al golf de Guínea, que permeté l'accés directe a l'or centreafricà i al comerç d'esclaus negres. João Paulo OLIVEIRA E COSTA, «D. Afonso V e o Atlântico: a base do projecto expansionista de D. João II», esp. p. 45-46, proposa que després de la conquesta de Tànger, Afonso V signà treves amb els sultans de Fes a fi de concentrar-se en l'expansió cap al sud, però que la successió castellana estroncà aquest projecte.

63. J.-E. MARTÍNEZ FERRANDO, *Pere de Portugal 'rei dels catalans' vist a través dels registres de la seva cancelleria*, apèndix, núm. 33, esp. p. 224 i 225, d'on extracto les expressions més significatives d'una llarga exposició sobre la relació fraternal i la fidelitat al rei.

Si, com suposo, l'infant havia viatjat a Catalunya a fi de negociar la successió al mestrat d'Aviz, havia topat amb l'oposició d'Afonso V, que el desitjava i l'aconseguí per al seu hereu. Després de tants anys, els dos germans tornaven a estar enfrontats, i potser aquesta situació permet explicar el que va passar poc després, l'any 1466, en concertar-se el casament de la seva filla Leonor amb el seu nebot i hereu de la corona, el príncep João; mort aquest, ja rei João II, sense successió el 1495, la corona passà a Manuel, també fill de Ferrando, que coneixem com a O Afortunado. La combinació d'agosament i de prudència havien donat la fortuna a l'infant Ferrando, rei expectant. Però quin era realment l'objecte de la seva expectació?

2. REI SPECTANT

Joanot Martorell fa servir dues vegades l'expressió, al principi i a la fi de la dedicatòria: «Molt excellent virtuos: e glorios princep rey spectant» i «molt illustre Princep: e senyor rey spectant».⁶⁴ Habitualment ha estat relacionada amb «el seu parentiu amb reis i prínceps, i les possibilitats d'ésser “rei expectant” de diverses corones»,⁶⁵ o sigui, els regnes dels quals podia esperar⁶⁶ l'herència; però al meu parer, aquesta interpretació ofereix dos problemes, relatius un al mot i l'altre a la realitat que designa.

El segon aspecte resulta més greu. Els conflictes suscitats per membres de les cases reials que, al parer del titular, aspiraven massa vehementment a una corona foren una constant en tots els regnes medievals: recordem, per exemple, els casos de Ferran Sanxis de Castre o del príncep de Viana; fer públic el seu deler era, per tant, perillós. L'altra dificultat, la del mot, rau en el fet que no es tractava d'un títol oficial⁶⁷ i, per tant, podia despertar tots els perills d'un malentès sobre les ambicions de Ferrando sense atorgar-li ni directament ni indirectament els drets inherents a un títol existent. D'altra banda, tampoc no hem d'oblidar que el mot fou introduït emfàticament pel mateix Martorell; tot i ser la dedicatòria un plagi de la

64. Cito segons el facsímil *Tirant lo Blanc by Tirant lo Blanch*. València, 1490, Nova York, Kraus Reprint Corporation, 1967, f. aiir-aiiv.

65. M. de RIQUER, *Aproximació al 'Tirant lo Blanc'*, p. 279.

66. El *Diccionari de la llengua catalana* de l'Institut d'Estudis Catalans ens dóna la definició 'que espera'; però el 1929, el glossari de l'edició del *Tirant* per Josep M. Capdevila i Balanzó (vol. v, d'«Els Nostres Clàssics», s. v., avui consultable al *Glossari de glossaris* de la col·lecció a càrrec de G. Colón, <http://www.glossaris.net/search.php>), definia la paraula 'que ha d'ésser', potser més a prop de la nostra proposta.

67. Aquest és un aspecte al qual s'ha atorgat poca atenció, malgrat haver ja incidit L. NICOLAU D'OLWER, «*Tirant lo Blanc*: examen de algunas cuestiones», p. 132, que era una fórmula «inusitada tratándose del heredero legal».

que Enric de Villena escrigué per als *Dotze treballs d'Hèrcules*,⁶⁸ aquesta no conté ni la nostra paraula ni cap altra d'equivalent.

Per tant, resulta enginyosa la solució proposada per Josep Guia, l'únic autor que s'ha apartat d'aquesta tradició; *spectant* seria un derivat d'*espectable* i entre les dues paraules «no hi hauria d'haver gaire més diferència que la morfològica, amb el matís semàntic corresponent: *espectant* ('que especta, pertany o pertoca') i *espectable* ('que és espectat, pertanyent o pertocat'), és a dir, que *rei spectant* seria 'rei que pertoca, mereixedor d'ésser rei'». ⁶⁹ Efectivament, *expectant* és una forma de flexió verbal i remet a un verb *expectar* que tingué l'accepció 'pertocar, pertànyer';⁷⁰ però resulta que *expectable*, amb diverses variacions ortogràfiques, és documentat al Corpus Informatitzat del Català Antic una vegada durant el segle xiv i vint-i-vuit durant el xv;⁷¹ costa creure que Martorell, tant llegit, hagi incorporat un vocable innecessari i desusat, *spectant*, en lloc d'un altre, *spectable*, ja ben adaptat, particularment emprat per les cancelleries i que, per tant, hauria de conèixer bé. D'altra banda, *spectant* tenia una tradició consolidada en llatí, amb una accepció ben diferent; perquè no hem d'oblidar que tant *espectable* com *expectant* i *expectar* eren llatinismes d'incorporació recent i que l'acceptació d'un llatanisme es devia a la necessitat d'assimilar una paraula que pel seu significat, la seva precisió o la peculiaritat dels matisos que incorporava no tenia equivalent en la llengua de destí. La seva interpretació semàntica s'ha d'ajustar, per tant, a l'ús llatí, particularment a l'ús del llatí escolàstic i cancelleresc, que era el que coneixien tots.

En aquesta llengua, els ètims *EXSPECTABILE* i *EXSPECTANTE*⁷² estan documentats des del període clàssic, amb un ventall d'accepcions més extens per al verb *EXSPECTARE*.⁷³ En llatí medieval evolucionaren enriquint el seu contingut: *expectabilis*, conservant l'accepció antiga (que Albert Blaise defineix 'attendu') o desen-

68. La identificació fou deguda a Martí de RIQUER, que publicà les dues en columnes enfrontades a l'excurs iv de l'*Aproximació al 'Tirant lo Blanc'*, p. 275-278.

69. Josep GUIA, *De Martorell a Corella: Descobrint l'autor del 'Tirant lo Blanc'*, Catarroja, Barcelona, Afers, 1996, p. 207.

70. Segons Antoni M. ALCOVER i Francisc de B. MOLL, *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca, Moll, 1983, <http://dcbv.iecat.net/>, que data aquesta accepció des de la darrerria del segle xvi.

71. <http://webs2002.uab.es/sfi/cica/>, on he buscat *spectable* (vint-i-sis ocurrences), *espectable* (dues) i *expectable* (cap). Vegeu també la documentació del *Vocabulari de la llengua catalana medieval* de Lluís FARAUDO DE SAINT-GERMAIN, preparat per G. Colón (<http://www.iec.cat/faraudo>, s. v.).

72. Potser cal recordar que els diccionaris del llatí medieval donen sota una mateixa entrada els mots que en llatí clàssic començaven per *EXSP-*, *EXP-* i *SP-*, la diferència entre els quals resultà, doncs, irrellevant.

73. Vegeu, per exemple, Luigi CASTIGLIONE i Scevola MARIOTTI, *Vocabolario della lingua latina*, redactat amb la col·laboració d'A. Brambilla i G. Campagna, Torí, Loescher, 1966, s. v., i Joan COROMINES, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Barcelona, Curial i La Caixa, 1988-1991, s. v. 'Espectacle' fa remuntar la família lèxica a 'spectare'; com queda dit, en els diccionaris del llatí medieval són reunits a les mateixes entrades els vocables començats per *SPEC-*, *EXPEC-* i *EXSPECT-*.

volupant la que ara ens interessa ('remarquable' o 'notable' segons el mateix autor);⁷⁴ ara bé, resulta molt important el fet que el verb *expectare* fos emprat en la traducció de la Bíblia, on adquirí entre els escriptors cristians una accepció especialitzada ('attendre, espérer, souhaiter')⁷⁵ que s'aplicava a contextos específicament religiosos: «solam mortem expectaret»⁷⁶ i, encara més significatiu, «expectabo Dominum»⁷⁷ o, encara millor, «expectans expectavi Dominum».⁷⁸

El glossari de Du Cange, que dóna entrada pròpia a *expectantes*, registra un ús específic que pot resultar interessant per a nosaltres: «Christo Regnante et Regem Expectante, Formula adscripta quibusdam Diplomatum, post morte Caroli Simplicis, de qua dictum est in Regnans».⁷⁹ Dec a la gentilesa del doctor Pere Quetglas i de l'equip redactor del *Glossarium mediae latinitatis Cataloniae*⁸⁰ un llarg llistat del seu ús en el llatí altmedieval de Catalunya, on trobo una vintena d'expressions del tipus «anno quod obiit Karulus imperator, [Christo] regnante rege expectante»⁸¹ o «obiit Carolus rex, filius Ludoici regis, Christo regnante regem expectante»,⁸² la mateixa fórmula tres vegades aplicada a «Radulfus rex»⁸³ i alguna altra semblant. Podem trobar també expressions del tipus «anno I regnan-

74. Albert BLAISE, *Dictionnaire latin-français des auteurs chrétiens*, Strasbourg, 1954, s. v., ens dóna les accepcions 'attendu' i 'remarquable'. El seu *Dictionnaire latin-français des auteurs du Moyen-Âge*, Turnhout, Brepols, 1975, dóna només 'notable'. R. E. LATHAM i D. R. HOWLETT, *Dictionary of Medieval Latin from British Sources*, fasc. III D-E, amb l'assistència d'A. H. Powell i R. Sharpe, Londres, British Academy, Oxford University Press, 1986, s. v., defineixen 'outstanding in appearance, excellent'. Aquesta accepció la trobem ja a Carolo DU FRESNE, DOMINO DU CANGE, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, ed. a cura de Léopold Favre, Niort, L. Favre, 1883-1887, s. v., 'eximius, illustris'.

75. A. BLAISE, *Dictionnaire latin-français des auteurs chrétiens*, s. v.

76. Trobo la referència a l'Archivio della Latinità Italiana del Medioevo (ALIM), pertanyent a Bardo presbyter, *Vita Anselmi episcopi Lucensis*, segons ALIM, <http://www.uan.it/alim/letteratura.nsf/Ricerca?Openform>.

77. Archivio della Latinità Italiana del Medioevo, pertanyent a Ioachim de Flore, *Adversus Iudeos*.

78. Albert BLAISE, *Le vocabulaire latin des principaux thèmes liturgiques*, obra revisada per Antoine Dumas O. S. B., Turnhout, Brepols, 1966, p. 155. Vegeu també la p. 311. Cercant la paraula a la base de dades del Corpus Informatitzat del Català Antic trobo dues ocurrences en expressions llatines incloses a la *Vita Christi* d'Isabel de Villena.

79. *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, s. v. *expectante*. També Agustín RUBIO VELA, *Juanot Martorell y el condado de Dénia: Una clave en el 'Tirant'*, p. 94, crida l'atenció sobre aquest ús de la fórmula i dóna informació molt valuosa sobre les seves significacions i la seva extensió.

80. *Glossarium mediae latinitatis Cataloniae: Voces latinas y romances documentadas en fuentes catalanas del año 800 al 1100*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1960-; el volum corresponent encara està en preparació.

81. Ramon d'ABADAL I DE VINYALS, *Catalunya carolíngia*, vol. VI, *Els comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet*, ed. a cura de Pere Ponsich, revisat i completat per Ramon Ordeig i Mata, prefaci per Anscari Mundó, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2006, doc. núm. 144.

82. Ramon d'ABADAL I DE VINYALS, *Catalunya carolíngia*, vol. VI, *Els comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet*, doc. núm. 220.

83. Ramon d'ABADAL I DE VINYALS, *Catalunya carolíngia*, vol. VI, *Els comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet*, doc. núm. 242, 243 i 248.

te Rodeberto rege, alio rege expectante»⁸⁴ o «regnante Ugo magno rege et Karolo expectantem qui est in vinculo».⁸⁵ N'he trobat també un cas a la carta de fundació de Roda: «regnante Sancioni rege expectante».⁸⁶ No pot sorprendre que a Gran Bretanya s'apliqui la mateixa fórmula referida a l'expectació per la tornada del rei Artús.⁸⁷

Certament, aquestes expressions només ens interessin pel desplaçament semàntic i fraseològic des de l'àmbit religiós a l'administratiu,⁸⁸ facilitat segurament pel caràcter sagrat de la monarquia carolíngia. Du Cange documenta una nova accepció d'*expectantes*, segurament derivada d'aquesta, que s'apropa més al nostre objectiu: «De electione Expectantium. Item quando nova fieri debet electio canonicorum ipsius ecclesiae».⁸⁹ En les llengües romàniques més properes⁹⁰ la trobo documentada en francès el 1512,⁹¹ en castellà des del 1419⁹² i en català des

84. Ramon d'ABADAL I DE VINYALS, *Catalunya carolíngia*, vol. v, *Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*, ed. a cura de Santiago Sobrequés i Vidal, Sebastià Riera i Viader, Manuel Rovira i Solà, revisat i completat per Ramon Ordeig i Mata, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2009, doc. núm. 592.

85. Ramon d'ABADAL I DE VINYALS, *Catalunya carolíngia*, vol. III, *Els comtats de Pallars i Ribagorça*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2009, primera edició de 1955, doc. núm. 297.

86. «Carta de fundación, consagración y dotación de la iglesia de Santa María de Roda», segons Eduardo IBARRA Y RODRÍGUEZ, *Documentos correspondientes al reinado de Ramiro I*, Saragossa, Imprenta Andrés Uriarte, 1904, p. 132.

87. *Dictionary of Medieval Latin from British Sources*, s. v. *expectare*, accepció 2.

88. A. MEILLET, «Comment les mots changent de sens», *L'Année Sociologique* (1905-1906), p. 1-38, esp. p. 13-33, s'ocupa extensament dels desplaçaments de significat que pateix el vocabulari quan és adoptat per grups específics, en particular si són grups de nivell intel·lectual elevat o rellevància social reconeguda.

89. *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, s. v. *expectante*.

90. En occità només trobo el significat tradicional 'que espera': Karl STICHEL, *Beiträge zur Lexicographie des altprovenzalischen Verbums*, Marburg, 1890: «espectar 'erwarten': yeu say que regiria Totas mas gens que no seriu errans Ni ja d'ifern, coma vos, *espectans*, *Deux mss. prov.* xxxii, núm. 56», recollit per Emil LEVY, *Provenzalisches supplement-Wörterbuch: Berichtigungen und Ergänzungen zu Raynouards Lexique roman*, Leipzig, O. R. Reisland, 1894-1924, s. v. *espectar*: 'erwarten'.

91. Walther von WARTBURG, *Französisches Etymologisches Wörterbuch*, Basilea, 1928-, s. v. *expectare*, dóna els derivats patrimonials però afegeix per a la veu *expectatif*: «Grâce par laquelle on a promesse du 1er bénéfice vacant (seit 1512)». Trobo documentat en cinquena edició del *Dictionnaire de l'Académie Française* (1798), s. v. *expectant*, -ante: «Expectant, s'emploie aussi substantivement. Il y a deux Expectans sur la nomination de ce Chapitre» (ATILF, Analyse et Traitement Informatique de la Langue Française, *Dictionnaires d'autrefois*, <http://artfl.atilf.fr/dictionnaires/oneook.htm>). El *Dictionnaire du Moyen Français (1330-1500)* d'ATILF (<http://www.atilf.fr/dmf/>), article signat per Pierre Cromer, no dóna aquesta accepció, tot i que una citació de Jean MOLINET, *Chroniques, publiées par Georges Doutrepont et Omer Jodogne*, t. 1, Bruxelles, Palais des Académies, 1935, p. 446, podria convenir-hi; però la citació (que no he pogut verificar) no permet precisar-ho amb seguretat.

92. «[L]e pedían e pedieron biesse e examinasse las letras de cada uno e las datas dellas e declarasse a qual de los dichos expectantes era devida la dicha alongía e prebenda», segons Mateo BAUTISTA BAUTISTA, María Teresa GARCÍA GARCÍA i María Isabel NICOLÁS CRISPÍN, *Documentación medieval de la iglesia catedral de León*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 1990, p. 50, en document d'aquest any. Hi ha algun altre cas, en aplicació potser metafòrica, des del 1379, com aquests versos d'Alfonso Álvarez

del 1381: «XXXIII Que alcu no sia reebut en expectant sino ab consell del prior majordomens et consellers...»,⁹³ on l'aplicació del mot s'ha estès a una confraria religiosa.

Ens trobem, per tant, que el mot *spectant*, en la llengua de l'època, tenia una nova accepció que no s'havia invocat en el cas del *Tirant*: el candidat a ser elegit per a un benefici religiós i, en l'ús que se'n fa en la documentació catalana, per una corporació religiosa. El més interessant d'aquesta interpretació és el fet que en la part anglesa del *Tirant* trobem la figura d'un religiós, Guillem de Vàroic, elegit rei dels anglesos a fi d'enfrontar-se al paladí dels invasors musulmans. Recordem els episodis fonamentals: el rei Abrahm de Gran Canària repta el d'Anglaterra («si tu volràs que no y haja més scampament de sanch, entrem en camp clos rey per rey»);⁹⁴ demanat el parer del sant ermità, aquest, «considerant com lo rey moro sia home fortíssim e de gran ànimo e diu en la sua letra que rey per rey vol fer la batalla [...] com siam certs de la indisposició de mon senyor lo rey —quí és molt jove e de dèbil complexió e visca malaltís, encara que tingua l'ànimo de virtuós cavaller— no seria cosa condecet ne justa que ell entràs en camp clos ab un tan fortíssim home» (cap. xv, p. 112). El rei, conscient ell mateix que «no só dispost per a combatre lo rey moro», decideix que «no sia negú, sots pena de la vida, que tingua tant atreviment que digua que farà per mi la batalla, sinó lo que yo elegiré» (cap. xvi, p. 114); tot seguit, «lo rey renuncià tota la sua senyoria sobre l'ermità ab acte de notari, en presència de tot lo consell e ab consentiment de tots los barons» (cap. xvii, p. 115). El resultat el coneixem tots: l'ermità derrotà el rei moro i després «restituhí al primer rey les robes, la corona, lo ceptre e lo regne, e tornà a servir Déu» (cap. xxvii, p. 141, rúbrica). Tenim, doncs, un rei

---

de Villasandino: «mi coita e mi manzilla / es por non ser espetante / para el año de adelante / d'aver la terçera silla / en la çibdat aldea o villa / donde el Rey fuesse gozante / de me fazer bienandante» (*Cancionero de Baena*, ed. a cura de B. Dutton i Joaquín González Cuenca, Madrid, Visor, 1993, núm. 204). Interessa per ser molt explícit aquest passatge satíric d'Alfonso MARTÍNEZ DE TOLEDO: «Pues, de los eclesyásticos non es de dezir nada: ¿que non cobdiçian la muerte unos a otros por suçeder en las honrras e beneficios? Que verás los espectantes del papa, las bocas abiertas como lobos en febrero fanbrientos: ¿Quándo morrán los benfiçados? ¿Quándo oyrán tañer campanas por ellos? Luego corren e buscan quién murió, e sy es clérigo benfiçado; e lo peor que quando alguno está mal, al paso de la muerte, están los espetantes rogando a Dios: “¡O sy muriese en este mes, que es del papa, porque lo açebdase yo!”» (*Arcipreste de Talavera (Corbacho)*, ed. a cura de Marcella Ciceri, Madrid, Espasa-Calpe, 1990, p. 316-317). Dec les referències al *Corpus diacrónico del español* (<http://www.rae.es>), consultat el dia 21 d'abril de 2011.

93. Capítols de la Confraria de la Ciutat de Xàtiva, any 1381, *Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón*, vol. 40, núm. 48, p. 221. Dec la notícia al *Diccionari català-valencià-balear*, s. v.

94. Citaré sempre segons Joanot MARTORELL (Martí Joan de Galba), *Tirant lo Blanch*, edició coordinada per Albert Hauf, text original València, 1490, edició i notes Albert Hauf, València, Tirant lo Blanch, 2005, cap. XIII, p. 107.

elegit (més concretament: elegit per l'autoritat superior) en la persona d'un home religiós.

Aquest episodi resulta més eloqüent si ens fixem en la seva gènesi. Certament, no sabem quin fou el text sobre el qual Martorell bastí la història de Guillem de Vàroic, però en els precedents que he pogut estudiar no hi ha res de semblant. En la versió francesa del segle XIII, el rei invasor és el danès Anelaf, però «un Sedne ad od lui mené / Ço dient qu'il est de Alfrike né»,⁹⁵ no ens ha de sorprendre que, durant el combat, aquest invoqui «Mahun le tut poissant...»,⁹⁶ ja que a les cançons de gesta franceses tots els pagans, inclosos els saxons, són sarraïns. A diferència del *Tirant*, en aquest poema, el problema del rei anglès és que cap dels seus paladins gosa enfrontar-se al *Sedne* («trover ne puis ne un ne altre / qui al Sedne ose combatre»)⁹⁷ fins que en somnis un àngel li recomana demanar-ho a un captaire que resultarà ser Gui de Warewic. Aquest, segons el resum de Joseph Vaëth, és també el contingut de les versions angleses,⁹⁸ i això mateix és el que diu el resum en llatí que Aires Augusto Nascimento localitzà en el fons del monestir portuguès d'Alcobaça, amb les variants d'ometre la nacionalitat dels invasors, el rei dels quals es diu «Ouiu», i on el paladí és anomenat «Colibronte».⁹⁹ Per tant, la idea d'un rei elegit no sembla procedir de la tradició anglonormanda ni anglesa en cap de les versions que he pogut verificar.

Passem ara al *Guillem de Vàroic* del manuscrit 7811 de la Biblioteca Nacional de Madrid que, des de la seva edició, es considera un esbós del *Tirant*.¹⁰⁰ Com va remarcar Xavier Renedo,¹⁰¹ ara els invasors ja són moros,¹⁰² però no els dirigeix encara el rei de Canàries, sinó els de Tànger i Gibraltar; ja ens apropem, amb tot, al món conceptual dels portuguesos, que cobejaven Tànger des de la

95. *Gui de Warewic: Roman du XIIIe siècle*, editat per Alfred Ewert, París, Champion, 1932-1933, 2 v., v. 10806-10808.

96. *Gui de Warewic*, v. 11234

97. *Gui de Warewic*, v. 10891-10892.

98. '*Tirant lo Blanc*': *A Study of its Authorship, Principal Sources and Historical Setting*, Nova York, Columbia University Press, 1918, p. 100 i 101.

99. Aires Augusto NASCIMENTO, «Gui de Warwick, *historia latine exarata*: um epígono de romance de cavalaria entre os monges de Alcobaça», a *Actas del V Congreso de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, Granada, 1993, ed. a cura de J. Paredes, Granada, Universidad de Granada, 1995, vol. III, p. 447-461, esp. p. 451-458 (edició i traducció del text).

100. Vegeu la ràpida acceptació de l'autoria entre els estudiosos a Samuel GILI I GAYA, «Noves recerques sobre *Tirant lo Blanch*», *Estudis Romànics*, núm. 1 (1947-1948), p. 135-147.

101. «*El Tirant lo Blanc* i l'illa de Gran Canària», a *Actes del X Congrés Internacional de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval*, ed. a cura de R. Alemany, Alacant, Universitat d'Alacant, 2005, p. 1367-1377, esp. p. 1367-1368.

102. *Guillem de Vàroich*, a *Tractats de cavalleria*, ed. a cura de Pere Bohigas, Barcelona, Barcino, 1947, «Els Nostres Clàssics», col·lecció A, vol. 57, p. 43-77. Els reis són anomenats «rei de Gibraltar [sic] e lo rey de Tànger» (p. 45 i novament a la p. 51) i els seus seguidors són descrits com a «multitud de morisma» i «moros» (p. 46 i novament a la p. 49).

conquesta de Ceuta el 1417 i havien protagonitzat el desastre del 1437. El rei tingué el somni premonitori que ja coneixem i féu Guillem capità de les seves forces; però abans de rebre el repte «li tiraren ab una lança, e donaren-li en la cuxa, e pasaren-la y de la altra part»,¹⁰³ per això, en proposar el rei de Gibraltar que «rey o fill de rey entraria en la dita batalla ja concordada [...] lo rey de Anglaterra graciosament se despullà de tots sos regnes e terres, ab confirmació de tots los cavallers de son regne, e feren rey al cavaller ançia».¹⁰⁴ Ja només ens manca la insistència del rei anglès que ell mateix havia d'elegir la testa temporalment coronada i, sobretot, el concepte explícit d'un rei elegit, implícit en l'expressió «ab confirmació de tots los cavallers de son regne, e feren rey...». Sembla, per tant, que en el procés d'elaboració del *Tirant* es concretaren progressivament les dades que ara ens interessin: la transmutació de la lluita en croada, la identificació entre els invasors d'Anglaterra i els enemics dels portuguesos i la fórmula d'un rei elegit, més explícites a mesura que ens apropem a la versió definitiva de Joanot Martorell.

3. LA CONNEXIÓ PORTUGUESA

La identificació dels invasors i algunes innovacions del *Tirant* incideixen en la mateixa direcció. A *Guillem de Vàroich*, una vegada l'ermità és designat rei, el desenllaç de la guerra contra els moros resulta ben ràpid: «nostre senyor Déu volgué donar la victòria al rey christià; e allí, en presència axí de christians com de moros, allí tallà lo cap al rey moro. E com los moros veren perdut lur senyor, donaren batalla campal; ab molta gran desesperació hixqueren del castell e feriren en mig dels christians; e tots foren desconfits e morts e cativats. E los christians qui eren catius foren tornats en ses libertats».¹⁰⁵ Ben al contrari, al *Tirant* la guerra és continuada per la pertinàcia dels moros, desenvolupada al llarg dels capítols XVIII a XXXII; aquests elegiren un nou rei, Çalé ben Çalé, que començà el seu regnat executant els ambaixadors anglesos: «levaren-los a tots les testes e posaren-las dins una sàrria, e ab un ase les trameteren devers la ciutat» (cap. XIX, p. 125). Aquest esdeveniment inaugurarà una nova forma de guerra total, «que açò havia fet la grandíssima crueltat de lur rey Çalé ben Çalé» (cap. XXIII, p. 135) amb l'execució sumària dels presoners. Espantats, els invasors «mataren lo rey Çalé ben Çalé e açaren altre per rey» (cap. XXIII, p. 135), però els cristians mataren «xcvii mília moros» en batalla campal i altres «xxii mília moros» moriren «a foch e a flama» dins del castell on s'havien refugiat (cap. XXV, p. 140 i 141);

103. *Guillem de Vàroich*, p. 51.

104. *Guillem de Vàroich*, p. 54.

105. *Guillem de Vàroich*, p. 56.

més o menys com diuen les cròniques portugueses que els seus conqueridors feien al nord d'Àfrica.¹⁰⁶

En el context de la novel·la, el càstig exemplar de Çalé ben Çalé, mort pels seus propis vassalls, resulta força exagerat. Anem una mica més endavant, al capítol CLXIV: quan el Gran Caramany comprengué que la seva nau podia caure en mans de Tirant, «féu pujar la caixa dels diners, joyes e robes, e féu vestir a sa filla una aljuba de brocat d'or, e ligà-li una corda de or e de seda al coll, e l'altre cap féu ligar en la caixa de les joyes ab tota la riquea, e lançà'ls dins mar» (p. 723). Quan Tirant empresona el Gran Caramany li retrau la seva crueltat però anuncia que «la clemència del senyor emperador és tanta que us perdonarà la vida» (cap. CLXV, p. 727): hem de pensar que la vida d'unes mores, inclosa una princesa, no val com les dels ambaixadors, o que l'emperador cristià és més clement que la morisma? Tampoc no em sembla irrellevant que el rei pagà es digui així: cal recordar que els musulmans del *Tirant* rarament reben noms àrabs (tampoc els bizantins llueixen noms grecs), i que de vegades sembla que l'autor en fa broma; és curiós que es digui Abdalhà Salomó el conseller en boca del qual posà Martorell una lletra de Petrarca (cap. CXLIII).

Ja William Entwistle¹⁰⁷ havia cridat l'atenció sobre el fet que Çalla bem Çalla (segons l'ortografia portuguesa antiga) fou el defensor de Ceuta contra els portuguesos; però em sembla que no s'ha pres en consideració que és també el nom real del cabdill de Tànger que prengué en ostatge Fernando «el Sant». Certament, en la realitat no sembla haver estat tan cruel; segons la narració de João Álvares fou tractat honorablement, com el presoner de luxe que era, i només a Fes, sota el poder d'al-Azraq i després de fracassades totes les negociacions, començaren els maltractaments i les penalitats que el portaren a la mort. Però una cosa és la veritat històrica i una altra ben diferent la propaganda i la llegenda. Sabem també, perquè conservem la documentació original, que el príncep escriví reiteradament a la Cort demanant la devolució de Ceuta i la seva llibertat, i João Álvares ho diu repetidament; les pressions d'una part dels portuguesos (entre ells l'infant Henrique o Navegador, culpable directe del fracàs militar i de la presó del seu germà) i el suport de la comunitat cristiana, inclòs el papa, justificaren la negativa del rei a bescanviar la ciutat pel presoner. Tot això no impedí que, segons el llegendari portuguès incansablement repetit pels historiadors més solvents, «estimou o Infante morrer antes entre as cadeas que arrastrava, do que ter liberdade a troco de

106. És exactament el que havia fet l'infant Fernando durant la campanya de Tànger, on l'única glòria que podia reclamar era un immens carnatge; és el que ens conta Rui de Pina, *Crónica do senhor rey don Affonso V*, cap. CL. L'episodi ha estat glossat sovint pels estudiosos del *Tirant* com a prova d'esperit de croada, per descomptat que amb raó.

107. «Observacions sobre la dedicatòria i primera part del *Tirant lo Blanc*», p. 395.

se entregar a Cidade de Ceuta, em que já se adorava Christo nos Altares».¹⁰⁸ Tenint en compte, a més a més, que l'assassinat dels ambaixadors per instigació d'un personatge anomenat Çalà ben Çalà i la seva mort cruenta pels seus propis homes són innovacions de Martorell,¹⁰⁹ em sembla correcte preguntar-se si aquest episodi no és en realitat una revenja genealògica, inspirada en les vivències familiars del segon Ferrando, el duc de Viseu, hereu de Fernando «el Sant» i dedicatari de la novel·la.

En aquesta part de la narració hi ha un altre element xocant relatiu als reis moros: que la direcció de l'atac contra els anglesos correspongui a «lo gran rei de Canària» (cap. v, p. 87), després anomenat «Abraÿm, rei e senyor de la Gran Canària» (cap. XIII, p. 107). Xavier Renedo suposà que l'equívoc es podia haver produït per la incertesa de la posició de les Canàries als mapes primitius però, tot i no ser discutible la validesa de les seves observacions cartogràfiques, em sembla que podem trobar explicacions més properes als personatges implicats. El començament de la dominació europea efectiva de les Canàries sol datar-se el 1402, quan s'hi establiren els normands Jean de Bethencourt i Gadifer de la Salle i aconseguiren el control de Lanzarote, Fuerteventura i Hierro. El primer establiment castellà a la Gomera és del 1447:¹¹⁰ aquest fou el punt de partida dels episodis que ara ens interessen.

Quan Henrique o Navegador albirà el golf de Guinea s'adonà aviat de la importància estratègica que les Canàries tenien com a base d'operacions i tant directament com a través del seu pare tractà d'aconseguir la possessió d'alguna de les

108. Aquesta és la conclusió amb la qual tanca la seva biografia A. C. de SOUSA, *História genealógica da Casa Real portuguesa*, vol. II, cap. VI, p. 268. El llibre recent de J. L. INGLÉS FONTES, *Percursos e Memória: Do Infante D. Fernando ao Infante Santo*, tot i seguir una metodologia històrica impecable, no ha pogut deixar de banda la imatge de santedat de l'infant, i l'ha orientat com un estudi de la història de la mentalitat religiosa. Només que les manifestacions de religiositat de l'infant són les habituals entre els poderosos del seu temps, i l'anàlisi es basa realment en la biografia de João Álvares més que en la documentació dels arxius.

109. Ja ho va observar Rafael BELTRÁN, '*Tirant lo Blanc*': *Evolució i revolta en la novel·la de cavalleries*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1983, p. 100.

110. L'estudi més complet de la colonització i ocupació de les Canàries per Castella és el de Florentino PÉREZ EMBID, *Los descubrimientos en el Atlántico y la rivalidad castellano-portuguesa hasta el Tratado de Tordesillas*, Sevilla, Escuela de Estudios Hispano-Americanos de Sevilla, 1948, que avui s'ha de completar amb Eduardo AZNAR VALLEJO, «Los itinerarios atlánticos en la vertebración del espacio hispánico. De los Algarbes al Ultramar Oceánico», a *Itinerarios medievales e identidad hispánica. XXVII Semana de Estudios Medievales, Estella, 17 a 21 de julio de 2000*, Pamplona, Gobierno de Navarra, 2001, p. 47-82, que citarem sovint. Els aspectes relacionats amb la intervenció portuguesa foren estudiats en el treball clàssic d'Elías SERRA RÀFOLS, *Los portugueses en Canarias*, La Laguna, Universidad de La Laguna, 1941. Per al període de colonització, vegeu Eduardo AZNAR (ed.) *et al.*, *Le Canarien. Retrato de dos mundos. 1. Textos. 2. Contextos*, Tenerife, Instituto de Estudios Canarios, 2006 i 2007. Per al període posterior, resulta essencial Eduardo AZNAR VALLEJO, *La integración de las Islas Canarias en la Corona de Castilla (1478-1526)*, Sevilla, Universidad de Sevilla, 1983.

illes. El 1431, en protestar Juan II de Castella per les incursions portugueses, l'infant demanà bonament la cessió d'alguna illa encara no ocupada. Aquest gest suposava el reconeixement de la sobirania castellana i amb aquest argument els castellans aconseguiren que el Concili de Basilea (1431-1449), que en principi havia acceptat una petició portuguesa, rectificqués amb una sentència ambigua. El conflicte esclatà el 1448, quan l'infant comprà els drets de Maciot sobre Lanzarote i tractà d'establir-s'hi, i derivà en enfrontaments armats entre el 1450 i el 1452.¹¹¹ En aquest període, Henrique tractà de conquerir les illes encara lliures, Gran Canària i Gomera, però tot acabà el 1454: l'establiment d'una base al golf de Guinea suposava una alternativa més favorable, per això els portuguesos abandonaren les seves pretensions a canvi que Castella els reconegués l'exclusivitat dels drets sobre la costa d'Àfrica.¹¹²

Malgrat aquest acord, el conflicte recomençà el 1455, quan els comtes d'Atouguia i de Vila Real, que acompanyaven el seguici de Joana de Portugal en contraure matrimoni amb Enrique IV de Castella, reberen d'aquest rei els drets sobre Gran Canària, Tenerife i La Palma; els nobles els van traspasar després a l'infant Ferrando, hereu d'Enrique des del 1460. El 1464 i el 1466, aquests nobles i Afonso V de Portugal aconseguiren butlles pontificies que confirmaven la cessió.¹¹³

El 1462 nasqué una nova contesa de caràcter politicoreligiós quan Pius II responsabilitzà el bisbe de Gran Canària de l'evangelització de Guinea;¹¹⁴ però el 1466 era el mateix Ferrando qui obria un nou front a les Canàries: un noble al seu servei, Diogo Garcia de Meneses, format en les guerres d'Àfrica, saquejà la castellana Fuerteventura i atacà després Gran Canària, on el castellà Diego de Herrera¹¹⁵ es-

111. Conservem algunes notícies documentals dels danys causats per aquest conflicte, com és l'acta del Consell de Sevilla de 25 d'octubre de 1452 sobre la captura d'una fusta de Diego de Herrera pels homes de l'infant Henrique (Miguel Àngel LADERO QUESADA, «Los señores de Canarias en su contexto sevillano», primer a *Anuario de Estudios Atlánticos*, Gran Canària, núm. 24 (1977), p. 125-164, que cito per *Los señores de Andalucía: Investigaciones sobre nobles y señoríos en los siglos XIII a XV*, Cadis, Universidad de Cádiz, 1998, p. 487-520, esp. p. 516.

112. E. SERRA RÀFOLS, *Los portugueses en Canarias*, p. 27-38, i F. PÉREZ EMBID, *Los descubrimientos en el Atlántico...*, p. 144-165, que es basa en gran mesura en l'estudi anterior. Vegeu ara també E. AZNAR VALLEJO, «Los itinerarios atlánticos en la vertebración del espacio hispánico», esp. p. 62-67.

113. F. PÉREZ EMBID, *Los descubrimientos en el Atlántico...*, p. 166-168, a partir d'un document que E. SERRA RÀFOLS, *Los portugueses en Canarias*, p. 39, només cità.

114. El 7 d'octubre de 1462, pel breu *Pastor bonus*, Pius encarregava l'evangelització de Guinea al bisbe de Gran Canària, el frare castellà Alfonso de Bolano, reiterat el 12 de desembre del mateix any pel breu *Ex assuetae pietatis*; i encara el 29 de juny de 1472, en començar el seu pontificat, Sixt IV renovà l'encàrrec al mateix frare per la butlla *Pastoris eterni* (João Paulo OLIVEIRA E COSTA, «D. Afonso V e o Atlântico: a base do projecto expansionista de D. João II», esp. p. 58).

115. Per a aquest personatge, un noble de Sevilla, vegeu M. À. LADERO QUESADA, «Los señores de Canarias en su contexto sevillano», suara citat. Eduardo AZNAR VALLEJO i Antonio TEJERA PASCUAL fan un breu resum d'aquest episodi a «El encuentro de las culturas prehistóricas canarias con las civilizacio-

tava ja establert. La resposta d'Enrique IV (abril de 1468) fou revocar la concessió de les illes, però Diogo de Meneses aconseguí un contracte matrimonial amb la filla de Diego de Herrera que li traspassava part dels drets sobre l'illa, on romanqué fins al 1470.

Sintetitzant aquestes dades, el 1460 Ferrando havia heretat la sobirania de totes les illes ocupades de l'Atlàntic menys les Canàries, que també ambicionava; en conseqüència, poc després desfermà un atac contra Gran Canària, habitada aleshores per pagans, o sigui, per sarraïns. Com que el testament d'Henrique o Navegador era del 1437 i Afonso V, malgrat la rectificació final de l'infant d'Henrique o Navegador, havia de reconèixer els drets de Ferrando, hem de pensar que es tractava d'un pacte de família i que les ambicions del dedicatari del *Tirant* sobre les illes no començaren en morir el seu oncle.¹¹⁶ Res d'estrany, per tant, en el fet de presentar el rei de Canàries com un enemic de la cristiandat.

Resumint les nostres propostes, la dedicatòria a Ferrando no sembla fruit de l'atzar ni d'una circumstància fortuïta. La part anglesa del *Tirant* conté diversos elements que remetent als interessos, les fòbies i les ambicions de l'infant,¹¹⁷ i aquesta part de la novel·la degué bastir-se sota el seu patrocini, ajustant-se als seus punts de vista, els seus sentiments i els seus projectes immediats. Si no m'enganyo, el pròleg amb la dedicatòria foren redactats en començar la novel·la, ja que no trobo més endavant cap element connectat amb Portugal.

Malauradament, a pesar de ser Martorell l'autor català medieval més ben documentat, tenim molt poca informació sobre les seves relacions amb aquest país. Antoni Ferrando Francés cridà l'atenció sobre la possibilitat que Ferrando i Martorell es coneguessin, ja que la família de l'escriptor tenia relacions amb el convers Joan de Valeriola, que rebé un salconduit del rei Pere a fi d'adreçar-se a Barcelona per tal de tractar alguns afers amb el príncep.¹¹⁸ Sabem també que en un moment indeterminat de la seva vida, però abans de 1443,¹¹⁹ Joanot Martorell contragué

---

nes europeas», a *X Coloquio de Historia Canario-americana* (Las Palmas de Gran Canaria, 1990), ed. a cura de Francisco Morales Padrón, Las Palmas, Cabildo Insular de Gran Canaria, 1994, p. 22-73, esp. p. 55-58. Vegeu també AZNAR VALLEJO, «Los itinerarios atlánticos en la vertebración del espacio hispánico...», p. 68.

116. Ja l'any 1459 havia tingut un conflicte amb les autoritats castellanes segons E. AZNAR VALLEJO, «Los itinerarios atlánticos en la vertebración del espacio hispánico...», p. 75.

117. Les diferències entre aquesta secció de la novel·la i la resta són argument habitual entre els estudiosos. Vegeu per exemple T. MARTÍNEZ ROMERO, «Kirieleyson de Muntalbà o la literatura com a base i contrapunt», p. 104-105.

118. ANTONI FERRANDO FRANCÉS, «Del *Tiran* de 1460-64 al *Tirant* de 1490», a *Estudios sobre el 'Tirant lo Blanc'*, ed. a cura de Juan Paredes, Enrique Noguera i Lourdes Sánchez, Granada, Universidad de Granada, 1995, p. 75-109, esp. p. 84-85.

119. Jesús VILLALMANZO, *Joanot Martorell: Biografía ilustrada y diplomatario*, València, Ajuntament de València, 1995, p. 173. Riquer suposa que la trobada pogué ser cap al 1450-1451 (M. de RIQUER, *Aproximació al 'Tirant lo Blanc'*, § 19 i 47, esp. p. 182). Realment, l'única informació que ens

un deute amb dos jueus de Lisboa i que, com observà Jesús Villalmanzo, en la documentació valenciana sobre Joanot Martorell sovintegen els escuders portuguesos.¹²⁰ Ara bé, no és possible connectar aquests indicis amb les dues propostes d'identificació de Martorell de què avui disposem per als anys de redacció del *Tirant*: una el situa a València, al servei dels Sandoval castellans i trastamaristes,¹²¹ i l'altra el creu a la Cort de Carles de Viana i després amb els catalans revoltats.¹²² La primera ens permetria d'explicar que Martorell rebés repetidament la protecció de la família reial (primer la reina Maria, després Joan II) en els seus conflictes amb la justícia valenciana.

D'altra banda, també l'obra conserva restes d'una vinculació portuguesa. A Lisboa existia el topònim «Cataquefaràs», possible origen d'un antropònim al capítol c del *Tirant*.¹²³ A més, com bé observa Josep Pujol, la literatura portuguesa és l'única de la península Ibèrica que en aquesta època tingué contactes coneguts amb Anglaterra.¹²⁴ He d'afegir la importància que dona Martorell a l'orde de la Garrotera:¹²⁵ entre els seus membres estigueren els reis portuguesos, João I, Duarte, Afonso V, João II i Manuel I, i també la reina Felipa de Lancaster, esposa de João I,¹²⁶ hi figuraren també els infants Pedro, duc de Coïmbra, i Henrique, duc

---

queda sobre aquest afer són els documents que publicà J. Villalmanzo en el seu apèndix documental, núm. 770, 779 i, molt especialment, el núm. 832, on és reproduït el document de reclamació del jueu Jacob Gabriel Abencrespo en nom seu i del seu fill Gabriel; malauradament, no se'ns dona enlloc una mínima precisió cronològica sobre el moment, el lloc o l'ocasió del préstec.

120. Jesús VILLALMANZO, *Joanot Martorell: Biografía ilustrada y diplomatario*, p. 199, nota 84. L'autor conjectura que algun d'aquests portuguesos podria haver-lo ajudat a fer la traducció al portuguès de la qual Martorell es declara autor al pròleg.

121. A. RUBIO VELA, *Joanot Martorell y el condado de Dénia: Una clave en el 'Tirant'*.

122. Jaume TURRÓ, «Joanot Martorell escrivà de ració», *L'Avenç*, núm. 273 (octubre 2002), p. 12-18; també disponible en línia des del 2003, al portal *Joanot Martorell i el 'Tirant lo Blanc'* de la Biblioteca Virtual Joan Lluís Vives (<http://www.lluivives.com/servlet/ServeObras/02588409777904417632268/index.htm>). Hem d'observar, però, que la relació entre Martorell i els catalans revoltats és establerta a partir d'un document que A. Rubio Vela interpreta de manera ben diferent.

123. Francesc MASSIP, *A cos de rei: Festa cívica i espectacle del poder reial a la Corona d'Aragó*, p. 150-153.

124. Josep PUJOL I GÓMEZ, *La memòria literària de Joanot Martorell: Models i escriptura en el 'Tirant lo Blanc'*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Curial Edicions Catalanes, 2002, p. 25.

125. Des del punt de vista de la inserció d'aquest material a la novel·la, resulten ben coneguts els treballs de Germà COLÓN DOMÈNECH, «Premiers échos de l'Ordre de la Jarretière», *Zeitschrift für Romanische Philologie*, núm. 81 (1965), p. 441-453, ara en versió catalana al seu *La llengua catalana en els seus textos*, vol. I, Barcelona, Curial, 1978, i el capítol que li dedicà M. de RIQUER, *Aproximació al 'Tirant lo Blanc'*, § 27 i p. 272-274, i *'Tirant lo Blanch', novela de historia y de ficción*, Barcelona, Sirmio, 1992, p. 102-105.

126. Vegeu les llistes de membres a E. H. FELLOWES, *The Knights of the Garter 1348-1939: With a Complete List of the Stall-plates in St. George's Chapel, Windsor* (Londres), The Dean and Canons of St. George's Chapel in Windsor Castle i The Society for Promoting Christian Knowledge, 1939, respectivament a les p. 59 (João II), 33 i 59 (Duarte), 1 i 60 (João II), 66 i 79 (Manuel I) i, finalment,

de Viseu (fill de João I), i també el noble Álvaro Vasquez de Almada, comte d'Avranches.¹²⁷ Al cap i a la fi, els reis portuguesos de la casa d'Aviz descendien de João I i l'anglesa Felipa de Lancaster.

Per acabar aquest apartat, em sembla convenient observar que el comte d'Avranches no degué l'honor de la Garrotera a la seva fidelitat envers Pedro de Portugal, duc de Coïmbra i pare del Conestable, sinó al fet d'haver viscut gran part de la seva vida a Anglaterra, lluitant contra els francesos durant la Guerra dels Cent Anys; és per això que rebé el comtat normand d'Avranches¹²⁸ i potser és per això que resultà ser literàriament cosí de Tirant, membre ell mateix (segons la novel·la) de la casa ducal de Bretanya. El mirall realista de l'obra, ben present en l'ambientació, ens fa oblidar sovint que la trama es correspon fidelment amb la d'una narració artúrica. En la història real, la pressió castellana, país aliat amb França, havia empès la dinastia d'Aviz cap a Anglaterra, particularment durant aquesta guerra, on molts portuguesos trobaren glòria i mercès. No són per tant minsos els indicis que vinculen la novel·la amb un ambient portuguès, que és, des del punt de vista documental, un misteri, com tants aspectes de la vida de l'escriptor català més ben documentat.

4. FERRANDO I LA CROADA

Avui sembla fora de dubte que l'expansió portuguesa per l'Àfrica, inclosa la circumvallació del continent, no pretenia l'arribada a les espècies d'Orient, sinó la localització i l'aliança amb el Preste Joan;¹²⁹ l'interès comercial aparegué només en arribar a la costa de Guinea i descobrir les reserves d'or i les possibilitats im-

---

p. 103 per a la reina. Per a la significació política i històrica de l'orde, cal veure també H. L. COLLINS, *The Order of the Garter, 1348-1461*, Oxford, 2000.

127. E. H. FELLOWES, *The Knights of the Garter 1348-1939*, p. 66, 77 i 67 respectivament.

128. Vegeu Humberto BAQUERO MORENO, *A batalha de Alfarrobeira: Antecedentes e significado histórico*, Coïmbra, Universidade, 1979-1980, p. 1004.

129. La seva existència deixà de ser una llegenda des de començament del segle xv, quan connectaren amb els regnes europeus buscant ajut contra els sultans d'Egipte; Alfons el Magnànim havia rebut els seus ambaixadors i establí pactes amb ells des de 1427 (Constantin MARINESCU, *La politique orientale d'Alfonse V d'Aragon, Roi de Naples (1416-1458)*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1994, cap. 1, «L'Aragon et l'Ethiopie au temps d'Alfonse V», p. 13-28) i després acudiren al Concili de Florència de 1437 (Alain MILHOU, *Colón y su mentalidad mesiánica en el ambiente franciscanista español*, Valladolid, 1983, p. 147-150, i encara més específicament a Jean RICHARD, *La papauté et les missions d'Orient au Moyen Âge, XIIIe-XVe siècles*, París, École Française de Rome i De Boccard, 1977, p. 267-273). Per a la història interna d' Etiòpia en aquest període, vegeu Jean DORESE, *L'empire du Prête Jean. II. L'Étiopie médiévale*, París, Plon, 1957, o la visió més sintètica de T. TAMRAT, *El Cuerno de África: Los salomónidas en Etiopía y los estados del Cuerno de África*, a *Historia general de África*, vol. IV, *África entre los siglos XII y XVI*, Madrid, Tecnos i Unesco, 1985, p. 443-473.

menses del comerç d'esclaus.¹³⁰ Combinant la conquesta del nord d'Àfrica amb l'aliança oriental, pretenien arribar a Terra Santa i alliberar Jerusalem, duent a fi el vell projecte ibèric de croada que havia rebut forma definitiva en la ploma de Lull, reblat per Arnau de Vilanova; com remarcà Albert Hauf, aquesta tenalla militar havia estat el projecte de croada que proposaren els reis catalanoaragonesos des de Jaume I.¹³¹ El visionari infant Pere aplicà aquelles profecies als Trastàmares castellans i per fi foren aprofitades pels Reis Catòlics i l'emperador.¹³²

Aquest marc, associat amb la concepció d'un rei elegit, ens permet donar una interpretació versemblant a l'expectació reial de Ferrando. Podríem pensar que fa referència a les suposades aspiracions sobre el tron napolità, suggerides per un passatge del cronista Rui de Pina:¹³³ aquest regne era feudatari de l'Església i el papat no reconegué Ferrante I (1458-1494) fins a la coronació de Pius II, un any després;¹³⁴ però la història de Nàpols, des de la intervenció de Carles d'Anjou fins a la del Magnànim, demostrava la dificultat d'aquesta conquesta tot tenint el beneplàcit pontifici, i el conjunt sembla força inversemblant. Tampoc no és satisfactòria, per raons diverses, la proposta d'un regne nord-africà amb les terres conquerides per Portugal,¹³⁵ molt propera a la nostra: hem vist l'alt preu que els portuguesos havien pagat per aquests territoris i l'interès que havia posat Afonso V en la recuperació dels drets posseïts pel seu oncle Henrique o Navega-

130. Vegeu abans, nota 62.

131. Vegeu Albert HAUF, «Ramon Lull i el *Tirant*», a *Temes mallorquins*, ed. a cura de Pere Roselló Bover, Palma i Barcelona, UIB, Institut d'Estudis Baleàrics i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2010, p. 111-134.

132. Per a les diverses fases de formació d'aquesta llegenda, a partir d'una profecia dedicada a Lleó VI de Bizanci, vegeu Paola GUERRINI, *Propaganda política e profezie figurate nel tardo Medioevo*, Nàpols, Liguori Editore, 1997, esp. p. 10-12. Per al desenvolupament, José M. POU Y MARTÍ, *Visionarios, beguinos y fraticelos catalanes (siglos XIII-XV)*, Vic, Seráfica, 1930, p. 301 i 372, i després A. MILHOU, *Colón y su mentalidad mesiánica en el ambiente franciscanista español*, que desenvolupa aquest aspecte entre les p. 344 i 390; Miquel BATLLORI, «La Sicile et la couronne d'Aragon dans les prophéties d'Arnaud de Villeneuve et de Jean de Roquetaillade», *Mélanges de l'École Française de Rome. Moyen Âge*, núm. 102, fasc. 2 (1990), p. 363-379; José GUADALAJARA MEDINA, *Las profecías del Anticristo en la Edad Media*, Madrid, Gredos, 1996, p. 149-150 i 171, i Martin AURELL, «Messianisme royal de la Couronne d'Aragon», *Annales. Histoire. Sciences Sociales*, núm. 52, fasc. 1 (gener-febrer 1997), p. 119-156. Marjorie REEVES, *The Influence of Prophecy in the Later Middle Ages: A Study in Joachimism*, Oxford, Clarendon Press, 1969 (cito per l'edició revisada per l'autora de Notre Dame, Londres, University of Notre Dame Press, 1993), s'ocupà de la confluència d'aquesta tradició profètica amb la continental, que atribuïa la conquesta de Jerusalem als reis de França o als emperadors alemanys (p. 368 i 372), però el millor estudi sobre l'aclimatació i el desenvolupament baixmedieval d'aquestes llegendes és el d'Eulàlia DURAN i Joan REQUESENS, *Profecia i poder al Renaixement*, València, Edicions 3 i 4, 1997.

133. Constantin MARINESCU, «Du Nouveau sur *Tirant lo Blanch*», p. 182.

134. Giuseppe GALASSO, *Il Regno di Napoli: Il mezzogiorno angioino e aragonese, 1266-1494*, Milà, UTET, 1992, p. 646-647.

135. És la que avança Agustín RUBIO VELA, *Joanot Martorell y el condado de Dénia: Una clave en el 'Tirant'*, p. 93.

dor. Em resulta molt més fàcil d'explicar el mot *spectant* invocant les propostes lul·lianes al *Liber de fine*: Llull analitzà les possibilitats de quatre possibles vies de croada: Constantinoble, Egipte, Xipre-Armènia i Tunísia, però totes li ofereixen problemes greus i massa difícils de resoldre. Proposava per fi una continuació de la reconquesta:

Quintus locus est Hispania, uidelicet in Andalusia [...] Et sic Andalusia acquisita bellator rex cum suo exercitu ampliato ad Maiorem Barbariam poterit ultra ire, primo uidelicet ad regnum Cepte [...] et tunc, ut dictum est, primo acquirere unam uillam, post uersus fruntariam aliam. Et sic de singulis usque Tunicium [...] et sic bellator rex posset ad sanctam Terram Ierusalem deuenire et totum regnum Aegypti acquirere.¹³⁶

Observem que aquesta descripció podia ser interpretada com una profecia dels avenços portuguesos pel nord d'Àfrica (només que aquests anaren des de Ceuta cap a l'Occident); però l'aspecte que més ens interessa és la proposta d'una direcció única per als ordes militars cristians en la persona d'un «rex bellator», que hauria de ser elegit entre els fills dels reis cristians:

Dominus papa et domini etiam cardinales eligant et ordinent unum nobilem ordinem, qui ordo militiae nominetur. Et caput istius ordinis et magister et dominus bellator rex nuncupetur. Bellatur enim nuncupetur, ex eo quia huius distinctionis materia hoc requirit; rex propter militiae magistratum; et regnum etiam sibi detur. Et si fieri possit, regnum sibi Ierusalem tribuatur; quoniam iustum est, propter hoc quia nobilius officium habebit talis rex, quam rex alius huius mundi; et quia intentio principalis talis regis bellatoris debet esse ad Ierusalem acquirendum. Et si ei dari non ualeat quo ad praesens, aliud saltem regnum interim sibi detur, quod sit possibile acquiri. Vnde talis bellator regis filius debet esse, et hoc propter honorem officii sibi dati, et ex eo quo omnes ordines militiae se uelint suo ordini libentius subiugare, ita quod uno

136. *De fine*. In *Monte Pessulano, 1305 IV*, a Raimvndi Lulli Opera Latina. 12-122. *I Monte Pessulano anno mcccv Composita*. Edidit Aloisius Madre, Turnhout, Brepols, 1981, p. 247-291, esp. II.3, p. 277. Hi ha traducció catalana a *Darrer llibre sobre la conquesta de Terra Santa*, intr. de Jordi Gayà, trad. de Pere Llabrés, Barcelona, Proa, 2002. Les propostes lul·lianes sobre itineraris de croada i la seva evolució en obres successives foren analitzades a l'estudi preliminar d'aquesta obra (p. 62-63), però sobretot s'ha de veure Fernando DOMÍNGUEZ REBOIRAS, «In civitate pisana, in monasterio sancti Donnini: algunas observaciones sobre la estancia de Ramón Llull en Pisa (1307-1308)», *Traditio*, núm. 42 (1986), p. 389-437, esp. p. 416-423, que les analitza en el context de la política exterior catalana de l'època; per la seva banda, J. N. HILLGARTH, «Ramon Llull i la política del seu temps», a *Ramon Llull i el naixement del lul·lisme*, Barcelona, Curial i Abadia de Montserrat, 1998, p. 73-163, esp. p. 100-135, les posa en relació amb els projectes de la corona francesa. Resulta molt interessant la visió de conjunt d'Albert HAUF en la introducció a Aitò de Gorigos, *La flor de les històries d'Orient. Versió del segle XIV*, Barcelona, Centre d'Estudis Medievals de Catalunya, 1989, «Biblioteca Escríny, Col·lecció de Textos Medievals Breus», núm. 9, on reconstrueix les coneixences de l'Orient a la Catalunya del temps.

bellatore regis filio, ab hoc saeculo transmigratio, alius, similiter regis filius, loco illius eligatur. Et hoc fiat ab uno in alium successiue.¹³⁷

Aquest passatge sembla el retrat robot del nostre infant. Fill de rei,¹³⁸ ja mestre de l'orde de Santiago des de 1444, de l'orde de Crist des de novembre de 1460, pels dies que Martorell empenyorava el manuscrit del *Tirant* a Martí Joan de Galba tractava d'obtenir el mestrat d'Aviz. Intensament compromès, al costat del rei portuguès, en la conquesta (per què no croada?) del nord d'Àfrica,¹³⁹ era l'hereu de l'infant Henrique, a qui el deler de trobar el regne del Preste Joan i conquerir Jerusalem convertí en incansable explorador de les costes africanes. En cas de ser-li aplicat el programa lullià, esdevindria rei *spectant* en un doble sentit: tractant-se del cap de diversos ordes militars, seria rei elegit segons l'accepció eclesiasticoadministrativa del mot, i quedaria a la doble expectativa que li fos assignat un regne i que ell mateix conquerís el de Jerusalem. A la descripció de Llull només li manca aquest adjectiu, ja molt sovintejat en la prosa cancelleresca del segle xv, que Martorell inclogué qui sap si atret pel context llatí de la referència. No cal dir que aquesta interpretació reforça les hipòtesis recents que entenen l'episodi africà de *Tirant* en clau de croada.¹⁴⁰

137. *De fine*, II, I: «De electione», p. 270.

138. Llull havia de tornar sobre aquest aspecte al *Liber de acquisitione terrae sanctae*, on introduïa una limitació important, excloure els reis, a fi d'excloure igualment l'herència de l'orde i del regne: «ordinet bellum contra sarracenos perpetuum in tanto quod sit unus consecutor magister generalis, miles religiosus, sub quo sint omnes milites religiosi, et uno mortuo quod ponatur in loco ipsius alter et sic successive: re regibus non es sic, quoniam uno mortuo forte filius illius non habebit talem devotionem ad Terram Sanctam, sicut pater habebat» (ed. a cura de P. E. Longpré, «Le *Liber de acquisitione terrae sanctae* du bienhereux Raymond Lulle», *Criterion*, núm. 3 (1927), p. 265-274, esp. p. 270; hi ha també traducció catalana de Joan Morera, «El llibre que és sobre la conquesta de Terra Santa», *Affatus*, núm. 1 (1993), p. 78-90).

139. Remarcà aquest aspecte Anton M. ESPADALER, «Política i ideologia en la novel·la catalana del segle xv», a *XVI Congresso Internazionale di Storia della Corona d'Aragona: La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso il Magnanimo* (Nàpols, 1997), vol. 2, ed. a cura de Guido d'Agostino i Giulia Buffardi, Nàpols, Paparo, 2000, p. 1419-1430.

140. Aquest aspecte està cada vegada més present en la bibliografia sobre el *Tirant*: Rafael ALEMANY, «Al voltant dels episodis africans del *Tirant lo Blanc* i del *Curial e Güelfa*», a *Actes del Col·loqui Internacional Tirant lo Blanc: L'arbor de la novel·la moderna europea* (Ais de Provença, 21-22 octubre 1994), ed. a cura de Jean Marie Barberà, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997, p. 219-231, i el mateix Rafael ALEMANY amb Josep Lluís MARTOS, «Llull en el *Tirant lo Blanc*: entre la reescriptura i la subversió», a *Actes de l'Onzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* (Palma de Mallorca, setembre 1997), vol. 1, ed. a cura de J. Mas Vives, J. Miralles Montserrat i P. Roselló Bover, Barcelona i Palma de Mallorca, Publicacions de l'Abadia de Montserrat i Universitat de les Illes Balears, 1998, p. 129-142, assenyalaren les coincidències amb el programa lullià. Per la seva banda, Albert HAUF, «“Sinó per la fe de Jhesucrist” (*Tirant lo Blanch*, c. 403)», *Cultura i Humanisme en les Lletres Hispàniques* (s. xv-xvi) = *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, núm. LXXIV, 1 (gener-juny 1998 [1999]), p. 49-75, analitza el sermó d'aquest capítol en el context de les teories de l'època

D'altra banda, la presència de Ramon Llull al *Tirant*, i més en particular a la part anglesa, és un dels aspectes més sovintejats pels estudiosos des que Lluís Nicolau d'Olwer observà un feix de manlleus entre els quals figura el *Llibre de l'orde de cavalleria*, el primer de tants préstecs que han anat aflorant en els nostres dies.¹⁴¹ El tema ha estat estudiat repetidament des d'aleshores;¹⁴² Lola Badia relacionà també amb Llull la conversió dels moros al nord d'Àfrica: trobà «molt difícil llegir aquests extrems sense pensar en les obsessions del Llull que Martorell ha saquejat insistentment al començament del llibre» i acabà proposant que «Martorell sabia més de Llull del que deixen veure els manlleus literals que en fa».¹⁴³ Només trobo un escull a la proposta que avui faig: mai no s'ha detectat en Martorell, que ho copiava tot amb passió, cap préstec d'una obra llatina; pot ser perquè no s'ha explorat el camp?

És en aquest marc que Albert Hauf ha proposat d'inserir l'obra en l'allau d'expectatives milenaristes i profètiques de l'època;¹⁴⁴ el *Tirant* resultaria ser una aplicació novellesca dels plans de croada tradicionals dels reis d'Aragó que desenvolupà Ramon Llull en les obres esmentades, als quals hi troba al·lusions en la producció catalana.¹⁴⁵ Efectivament, segons ens recorda Hauf, en el *Llibre de contem-*

---

sobre la predicació als infidels, i Josep HERNÁNDEZ ORTEGA, «Tirant a Àfrica: la regeneració de l'heroi», *Tirant*, núm. 8 (2005), sense paginar, remarca novament la funció d'aquests episodis en la regeneració de l'heroi.

141. La pedra fundacional d'aquests estudis fou l'article de Lluís NICOLAU D'OLWER, «Sobre les fonts catalanes del *Tirant lo Blanch*», *Revista de Bibliografia Catalana*, núm. 5 (1905), p. 5-37, esp. p. 10-23, però el calc del text lullià havia estat anotat ja per Marià Aguiló en la seva edició del *Libre del orde d[e] Cauayleria compost a Miramar d[e] Mallorca p[er] Mestre Ramon Lull*, Barcelona, 1879, p. iii.

142. Martí de RIQUER, *Aproximació al 'Tirant lo Blanc'*, p. 96 i 261-266. Devem una anàlisi detallada de l'evolució del text de Llull en incorporar-se al *Tirant* a Josep Lluís MARTOS, «La doctrina cavalleresca lulliana en l'obra de Joanot Martorell», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, núm. 30 (1995), *Miscel·lània Germà Colón*, p. 37-46.

143. «El *Tirant* en la tardor medieval catalana», a *Actes del Symposium Tirant lo Blanc*, Barcelona, Quaderns Crema, 1993, p. 35-99, esp. p. 48 i 47 respectivament. També Tomàs MARTÍNEZ ROMERO, «Kirieleyson de Muntalbà o la literatura com a base i contrapunt», *Medioevo Romanzo*, núm. 34, fasc. 1 (2000), p. 92-107, esp. p. 94, ha remarcat la proximitat entre elements ideològics de la *Doctrina pueril* i la secció anglesa de la novel·la; no és un préstec literal i no té per tant el mateix valor, però no es pot deixar de banda en una enumeració dels manlleus lullians.

144. Vegeu A. HAUF, «Profetisme, cultura literària i espiritualitat en la València del segle xv: d'Eiximenis i sant Vicent Ferrer a Savonarola passant pel *Tirant lo Blanc*», a *Xàtiva, els Borja: Una projecció europea*, vol. 1, Xàtiva, Museu de l'Almodí, 1995, p. 101-138, «The Eschatological Framework of Tirant's African Adventure», a *'Tirant lo Blanc': New Approaches*, ed. a cura d'Arthur Terry, Londres, Tamesis, 1999, p. 69-82, i «*Tirant lo Blanc*: ¿novela anticaballeresca? Algunas cuestiones que plantea la conexión coreliana», a *Estudios sobre el 'Tirant lo Blanc'*, ed. a cura de Juan Paredes, Enrique Nogueras i Lourdes Sánchez, Granada, Universidad de Granada, 1995, p. 110-151.

145. A. HAUF, «Ramon Llull i el *Tirant*», a *Temes mallorquins*, p. 119, assenyala idees derivades d'aquestes propostes en el *Llibre de contemplació*, cap. 358, 29, i *Del naixement de Jesús Infant*, cap. 28. El sermó que adreçà Fra Joan Ferrer als moros vençuts per Tirant, que aquest autor ha estudiat dins ««Sinó per la fe de Jhesucrist" (*Tirant lo Blanch*, c. 403)», seria un exemple de la predi-

plació Llull reitera que la conversió dels infidels s'obtindrà «per força d'armes, e per oració, e contemplació e devoció d'hòmens de sancta vida»,¹⁴⁶ a *Del naixement de Jesús Infant* demana al rei de França: «que de tots els ordes militars fos fet un sol orde, qui, lluitant contra el poble infidel, recuperàs la Terra Santa»;¹⁴⁷ per fi, a *Blaquerna* ens diu que «l'apostoli hac tramès un cavaller prevere, qui era de l'orde de ciència cavalleria, a un rei sarraí». En aquest lloc, entre les ordenacions que dona Blaquerna al món cristià trobem resumit el programa d'acció de Llull en relació amb els infidels: aquest cavaller-prevere (o sigui, un membre dels ordes militars), «per força d'armes vençé .x. cavallers, la .i. après de l'altre per diversses dies, e enaprès vençé per rahons tos los savis de sa terra e a tots provà la santa fe catolica esser vera». D'altra banda, si volem saber a quin orde concret pertanyia aquest cavaller-prevere, només cal llegir unes pàgines abans: «lo sant pare apostoli dix als .ii. maestres [del Temple e del Spital] que [...] en honrar la gloria de Deu ambdós los maestres ordenasen con fossen un orde».¹⁴⁸ Certament no conec dins la producció catalana una exposició sistemàtica dels plans de Llull com la que existeix en la llatina, però això no vol dir forçosament que no hagi existit o que Martorell, per una via o l'altra, no l'hagi poguda conèixer. En aquest mateix orde de coses, Montserrat Piera proposà vincular les concepcions de Llull amb diversos aspectes del *Tirant*.¹⁴⁹

Malgrat tots els problemes que suscita aquest manlleu, la coincidència entre les circumstàncies personals, les ambicions polítiques i els interessos dinàstics de l'infant Ferrando de Portugal i diversos aspectes de la primera part del *Tirant* ens permeten fer una aproximació entre la gestació de la novel·la i el seu dedicatari. Si vaig pel bon camí, això implica que el pròleg amb la dedicatòria foren escrits amb poca distància cronològica, en la primera fase de la seva creació, i que el contacte entre Martorell i l'infant hagué de resultar important per a l'autor. La interpreta-

---

ció captiva que Llull i altres pensadors cristians proposaven com a instrument definitiu en la conversió dels infidels.

146. Cito segons l'edició d'*Obres essencials*, vol. II, Barcelona, Selecta, 1960, cap. 358, 29, p. 1214.

147. Cito segons l'edició d'*Obres essencials*, vol. II, cap. 28, p. 1295.

148. *Romanç d'Evast e Blaquerna*, ed. a cura d'Albert Soler i Joan Santanach, Barcelona, Patronat Ramon Llull i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2009, «Nova Edició de les Obres de Ramon Llull», vol. VIII, p. 358 i 354-355, respectivament. Albert Soler («Il papa angelico nel *Blaquerna* di Ramon Llull», *Studi Medievali*, núm. 40 (1999), p. 857-877) ha remarcat a bastament la precisió i la importància del testimoni de Llull en la formació de les llegendes del darrer emperador i del papa Angèlic, per ser un dels testimonis més primerencs de llur difusió en el món romànic.

149. «Llull i el concepte de la croada evangelitzadora al *Tirant lo Blanc* de Martorell», a *Actes de l'Onzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* (Palma de Mallorca, setembre 1997), vol. 1, ed. a cura de J. Mas Vives, J. Miralles Montserrat i P. Rosselló Bover, Barcelona i Palma de Mallorca, Publicacions de l'Abadia de Montserrat i Universitat de les Illes Balears, 1998, p. 113-125. Abans havia remarcat les coincidències entre el *Tirant* i l'expansió mediterrània de la Corona d'Aragó, interpretada sovint amb valor de croada: «*Tirant lo Blanc*: Rehistoricizing the "Other" Reconquista», a *'Tirant lo Blanc': New Approaches*, p. 46-58.

ció que he donat al mot *spectant* reforça notablement la meua interpretació. En conjunt, em sembla que les coincidències entre els plans de Lull i les implicacions que en podem extreure a la dedicatòria del *Tirant* resulten força convincents, i ens permeten obrir dues noves finestres sobre la personalitat de Joanot Martorell: la viabilitat d'una connexió portuguesa, abans ben just albirada, i la coneixença del pensador mallorquí. Però, sobretot, permet aprofundir en la significació de l'obra, potser, com proposen alguns estudiosos recents, menys frívola i realista del que solíem pensar.

BIBLIOGRAFIA

- ABADAL I DE VINYALS, Ramon d'. *Catalunya carolíngia*. Vol. III: *Els comtats de Pallars i Ribagorça*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2009. [Primera edició de 1955]
- *Catalunya carolíngia*. Vol. V: *Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*. Ed. a cura de Santiago Sobrequés i Vidal, Sebastià Riera i Viader i Manuel Rovira i Solà, revisat i completat per Ramon Ordeig i Mata. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2009.
- *Catalunya carolíngia*. Vol. VI: *Els comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet*. Ed. a cura de Pere Ponsich, revisat i completat per Ramon Ordeig i Mata, prefaci per Ansari Mundó. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2006.
- ALCOVER, Antoni M.; MOLL, Francesc de B. *Diccionari català-valencià-balear* [en línia]. Palma de Mallorca: Moll, 1983. <<http://dcvb.iecat.net/>>.
- ALEMANY, Rafael. «Al voltant dels episodis africans del *Tirant lo Blanc* i del *Curial e Güelfa*». A: *Actes del Col·loqui Internacional Tirant lo Blanc: L'arbor de la novel·la moderna europea* (Ais de Provença, 21-22 octubre 1994). Ed. a cura de Jean Marie Barberà. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997, p. 219-231.
- ALEMANY, Rafael; MARTOS, Josep Lluís. «Lull en el *Tirant lo Blanc*: entre la reescriptura i la subversió». A: *Actes de l'Onzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* (Palma de Mallorca, setembre 1997). Vol. 1. Ed. a cura de J. Mas Vives, J. Miralles Montserrat i P. Rosselló Bover. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat; Palma de Mallorca: Universitat de les Illes Balears, 1998, p. 129-142.
- ÁLVARES, João. *Tratado da vida e feitos do muito virtuoso Sr. Infante D. Fernando*. Edició crítica, introducció i notes d'Adelino de Almeida Calado. A: *Obras*. Vol. 1. Coïmbra: Universidade, 1960.
- ANYÓ I OLIVER, Joaquim. «Portuguesos al *Tirant lo Blanc*». *Afers*, núm. 33-34 (1999), p. 633-638.
- ATILF (Analyse et Traitement Informatique de la Langue Française) [en línia]. *Dictionnaires d'autrefois*. <<http://artfl.atilf.fr/dictionnaires/oneook.htm>>.
- *Dictionnaire du Moyen Français (1330-1500)* [en línia]. <<http://www.atilf.fr/dmf/>>.
- AURELL, Martin. «Messianisme royal de la Couronne d'Aragó». *Annales. Histoire. Sciences Sociales*, núm. 52, fasc. 1 (gener-febrer 1997), p. 119-156.
- AZNAR VALLEJO, Eduardo. *La integración de las Islas Canarias en la Corona de Castilla (1478-1526)*. Sevilla: Universidad de Sevilla, 1983.
- «Los itinerarios atlánticos en la vertebración del espacio hispánico. De los Algarbes al Ultramar Oceánico». A: *Itinerarios medievales e identidad hispánica. XXVII Semana de*

- Estudios Medievales* (Estella, 17-21 juliol 2000). Pamplona: Gobierno de Navarra, 2001, p. 47-82.
- AZNAR VALLEJO, Eduardo (ed.) [et al.]. *Le Canarien. Retrato de dos mundos. 1. Textos. 2. Contextos*. Tenerife: Instituto de Estudios Canarios, 2006-2007.
- AZNAR VALLEJO, Eduardo; TEJERA PASCUAL, Antonio. «El encuentro de las culturas prehistóricas canarias con las civilizaciones europeas». A: *X Coloquio de Historia Canario-americana* (Las Palmas de Gran Canaria, 1990). Ed. a cura de Francisco Morales Padrón. Las Palmas: Cabildo Insular de Gran Canaria, 1994, p. 22-73.
- BADIA, Lola. «El *Tirant* en la tardor medieval catalana». A: *Actes del Symposion Tirant lo Blanc*. Barcelona: Quaderns Crema, 1993, p. 35-99.
- BARCELÓ I CRESPI, Maria; ENSENYAT I PUJOL, Gabriel. *Els nous horitzons culturals a Mallorca al final de l'edat mitjana*. Pròleg de J. N. Hillgarth. Palma: Documenta Balear, 2000.
- BARDO PRESBYTER. *Vita Anselmi episcopi Lucensis* [en línia]. A: ALIM. *Archivio della Latinità Italiana del Medioevo*. <<http://www.uan.it/alim/letteratura.nsf/Ricerche?Openform>>.
- BATLLORI, Miquel. «La Sicile et la couronne d'Aragon dans les prophéties d'Arnaud de Villeneuve et de Jean de Roquetaillade». *Mélanges de l'École Française de Rome. Moyen Âge*, núm. 102, fasc. 2 (1990), p. 363-379.
- BAUTISTA BAUTISTA, Mateo; GARCÍA GARCÍA, María Teresa; NICOLÁS CRISPÍN, María Isabel. *Documentación medieval de la iglesia catedral de León*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1990.
- BELTRÁN, Rafael. '*Tirant lo Blanc*': *Evolució i revolta en la novel·la de cavalleries*. València: Institució Alfons el Magnànim, 1983.
- BLAISE, Albert. *Le vocabulaire latin des principaux thèmes liturgiques*. Obra revisada per Antoine Dumas O. S. B. Turnhout: Brepols, 1966.
- *Dictionnaire latin-français des auteurs chrétiens*. Strasbourg, 1954.
- *Dictionnaire latin-français des auteurs du Moyen-Âge*. Turnhout: Brepols, 1975.
- BRAGA, Paulo Drumond. «Portugal e o cativo do infante D. Fernando (1437-1443)». *Al-Qantara*, núm. 13, fasc. 2 (1992), p. 47-61.
- CALADO, Adelino de Almeida. «O infante D. Fernando e a restituição de Ceuta». *Revista Portuguesa de História*, núm. 10 (1962), p. 119-152.
- Cancionero de Baena*. Ed. a cura de B. Dutton i Joaquín González Cuenca. Madrid: Visor, 1993.
- CASTIGLIONE, Luigi; MARIOTTI, Scevola. *Vocabolario della lingua latina*. Redactat amb la col·laboració d'A. Brambilla i G. Campagna. Torí: Loescher, 1966.
- COLLINS, H. L. *The Order of the Garter. 1348-1461*. Oxford, 2000.
- COLÓN DOMÈNECH, Germà. «Premiers échos de l'Ordre de la Jarretière». *Zeitschrift für Romanische Philologie*, núm. 81 (1965), p. 441-453. [Versió catalana a *La llengua catalana en els seus textos*. Vol. I. Barcelona: Curial, 1978]
- *Glossari de glossaris* [en línia]. <<http://www.glossaris.net/search.php>>.
- COROMINES, Joan. *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial: La Caixa, 1988-1991.
- Corpus Diacrónico del Español* [en línia]. <<http://www.rae.es>>.
- Corpus Informatitzat del Català Antic* [en línia]. <<http://lexicon.uab.es/cica>>.
- DIAS DINIS, António Joaquim. *Estudos Henriquinos*. Coïmbra, 1960.
- DOMÍNGUEZ REBOIRAS, Fernando. «*In civitate pisana, in monasterio sancti Donnini*: algu-

- nas observaciones sobre la estancia de Ramón Llull en Pisa (1307-1308)». *Traditio*, núm. 42 (1986), p. 389-437.
- DORESSE, Jean. *L'empire du Prêre Jean. II. L'Étiopie médiévale*. París: Plon, 1957.
- DU CANGE, Carolo Du Fresne, Domino. *Glossarium mediae et infimae latinitatis*. Ed. a cura de Léopold Favre. Niort: L. Favre, 1883-1887.
- DURAN, Eulàlia; REQUESENS, Joan. *Profecia i poder al Renaixement*. València: Edicions 3 i 4, 1997.
- ENTWISTLE, William J. «Observacions sobre la dedicatòria i primera part del *Tirant lo Blanc*». *Revista de Catalunya*, núm. 7 (1927), p. 381-398.
- ESPADALER, Anton M. «Política i ideologia en la novel·la catalana del segle xv». A: *XVI Congresso Internazionale di Storia della Corona d'Aragona. La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso il Magnanimo* (Nàpols, 1997). Vol. 2. Ed. a cura de Guido d'Agostino i Giulia Buffardi. Nàpols: Paparo, 2000, p. 1419-1430.
- FARAUDO DE SAINT-GERMAIN, Lluís. *Vocabulari de la llengua catalana medieval* [en línia]. Ed. a cura de Germà Colón. <<http://www.iec.cat/faraudo>>.
- FELLOWES, E. H. *The Knights of the Garter 1348-1939: With a Complete List of the Stall-plates in St. George's Chapel*. Windsor (Londres): The Dean and Canons of St. George's Chapel in Windsor Castle: The Society for Promoting Christian Knowledge, 1939.
- FERRANDO FRANCÉS, Antoni. «Del *Tiran* de 1460-64 al *Tirant* de 1490». A: *Estudios sobre el «Tirant lo Blanc»*. Ed. a cura de Juan Paredes, Enrique Noguera i Lourdes Sánchez. Granada: Universidad de Granada, 1995, p. 75-109.
- GALASSO, Giuseppe. *Il Regno di Napoli: Il mezzogiorno angioino e aragonese, 1266-1494*. Milà: UTET, 1992.
- GILI I GAYA, Samuel. «Noves recerques sobre *Tirant lo Blanch*». *Estudis Romànics*, núm. 1 (1947-1948), p. 135-147.
- Glossarium mediae latinitatis Cataloniae: Voces latinas y romances documentadas en fuentes catalanas del año 800 al 1100*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1960- .
- GOIS, Damião de. *Crónica do Príncipe D. João*. Edició crítica i comentada de Graça Almeida Rodrigues. Lisboa: Universidade Nova, 1978.
- GOMES, Saul António. *D. Afonso V*. Lisboa: Círculo de Leitores, 2006.
- GOMES DOS SANTOS, Domingo Mauricio. *Don Duarte e as responsabilidades de Tânger (1433-1438)*. Lisboa: Comissão Executiva do V Centenário da Morte do Infante D. Enrique, 1960.
- GOULVEN, J. *L'infant Ferdinand: Prince et martyr (1402-1443)*. Prefaci de David Lopes. Vanves (Alts de Sena, França): Imprimerie Franciscaine Missionnaire, 1933.
- GUADALAJARA MEDINA, José. *Las profecías del Anticristo en la Edad Media*. Madrid: Gredos, 1996.
- GUERRINI, Paola. *Propaganda politica e profezie figurate nel tardo Medioevo*. Nàpols: Liguori Editore, 1997.
- Gui de Warewic. Roman du XIII siècle*. Ed. a cura d'Alfred Ewert. París: Champion, 1932-1933. 2 v.
- GUIA, Josep. *De Martorell a Corella: Descobrint l'autor del 'Tirant lo Blanc'*. Catarroja; Barcelona: Afers, 1996.
- GUIA, Josep; WITTLIN, Curt. «Nine Problem Areas concerning *Tirant lo Blanc*». A: *'Tirant lo Blanc': New Approaches*. Ed. a cura d'Arthur Terry. Londres: Tamesis, 1999, p. 109-126.

- Guillem de Vairoich. A: *Tractats de Cavalleria*. Ed. a cura de Pere Bohigas. Barcelona: Barcino, 1947. (Els Nostres Clàssics. Col·lecció A; 57)
- HAUF [I VALLS], Albert. «Introducció». A: Aitó de Gorigos. *La flor de les històries d'Orient. Versió del segle XIV*. Barcelona: Centre d'Estudis Medievals de Catalunya, 1989. (Biblioteca Escriny. Col·lecció de Textos Medievals Breus; 9)
- «Profetisme, cultura literària i espiritualitat en la València del segle XV: d'Eiximenis i sant Vicent Ferrer a Savonarola passant pel *Tirant lo Blanc*». A: *Xàtiva, els Borja: Una projecció europea*. Vol. 1. Xàtiva: Museu de l'Almodí, 1995, p. 101-138.
- «*Tirant lo Blanc*: ¿novela anticaballeresca? Algunas cuestiones que plantea la conexión coreliana». A: *Estudios sobre el 'Tirant lo Blanc'*. Ed. a cura de Juan Paredes, Enrique Nogueras i Lourdes Sánchez. Granada: Universidad de Granada, 1995, p. 110-151.
- «“Sinó per la fe de Jhesucrist” (*Tirant lo Blanch*, c. 403)», *Cultura i Humanisme en les Lletres Hispàniques* (s. XV-XVI) = *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, núm. LXXIV, 1 (gener-juny 1998 [1999]), p. 49-75.
- «The Eschatological Framework of *Tirant's African Adventure*». A: '*Tirant lo Blanc*': *New Approaches*. Ed. a cura d'Arthur Terry. Londres: Tamesis, 1999, p. 69-82.
- «Ramon Llull i el *Tirant*». A: *Temes mallorquins*. Ed. a cura de Pere Rosselló Bover. Palma: UIB: Institut d'Estudis Baleàrics; Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2010, p. 111-134.
- HERNÁNDEZ ORTEGA, Josep. «Tirant a Àfrica: la regeneració de l'heroi». *Tirant*, núm. 8 (2005). [Sense pàgina]
- HILGARTH, Jocelyn N. «Ramon Llull i la política del seu temps». A: *Ramon Llull i el naixement del lullisme*. Barcelona: Curial: Abadia de Montserrat, 1998, p. 73-163.
- IBARRA Y RODRÍGUEZ, Eduardo. *Documentos correspondientes al reinado de Ramiro I*. Saragossa: Imprenta Andrés Uriarte, 1904.
- INGLÉS FONTES, João Luís. *Percursos e Memória: Do Infante D. Fernando ao Infante Santo*. Cascais: Patrimonia, 2000.
- INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. *Diccionari de la llengua catalana*. 2a ed. Barcelona: Edicions 62: Enciclopèdia Catalana, 2007.
- LADERO QUESADA, Miguel Ángel. «Los señores de Canarias en su contexto sevillano». Primer a: *Anuario de Estudios Atlánticos* [Gran Canària], núm. 24 (1977), p. 125-164. Després a: *Los señores de Andalucía: Investigaciones sobre nobles y señorios en los siglos XIII a XV*. Cadix: Universidad de Cádiz, 1998, p. 487-520.
- LATHAM, R. E.; HOWLETT, D. R. *Dictionary of Medieval Latin from British Sources*. Fasc. III. Amb l'assistència d'A. H. Powell i R. Sharpe. Londres: British Academy: Oxford University Press, 1986.
- LEVY, Emil. *Provenzalisches supplement-Wörterbuch: Berichtigungen und Ergänzungen zu Raynouards Lexique roman*. Leipzig: O. R. Reisland, 1894-1924.
- LLULL, Ramon. *Libre del orde d[e] Cauayleria compost a Miramar d[e] Mallorca p[er] Mestre Ramon Lull*. Ed. a cura de Marià Aguiló. Barcelona, 1879.
- *De fine: In Monte Pessulano, 1305 IV*. A: *Raimvndi Lvlli Opera Latina*. 12-122. *I Monte Pessvlano anno MCCCX Composita*. Edidit Aloisius Madre. Turnhout: Brepols, 1981, p. 247-291.
- «Le *Liber de acquisitione terrae sanctae* du bienhereux Raymond Lulle». Ed. a cura de P. E. Longpré. *Criterion*, núm. 3 (1927), p. 265-274.

- LLULL, Ramon. «El llibre que és sobre la conquesta de Terra Santa». Trad. de Joan Morera. *Affatus*, núm. 1 (1993), p. 78-90.
- *Darrer llibre sobre la conquesta de Terra Santa*. Intr. de Jordi Gayà. Trad. de Pere Llabrés. Barcelona: Proa, 2002.
- *Obres essencials*. Barcelona: Selecta, 1960.
- *Romanç d'Evast e Blaquerna*. Ed. a cura d'Albert Soler i Joan Santanach. Barcelona: Patronat Ramon Llull: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2009. (Nova Edició de les Obres de Ramon Llull; VIII)
- MARINESCU, Constantin. «Du Nouveau sur *Tirant lo Blanch*». *Estudis Romànics*, núm. 4 (1953-1954), p. 137-203.
- «Nouvelles recherches sur *Tirant lo Blanch*. Nouveaux résultats d'ordre historique, iconographique et bibliographique concernant ce fameux roman de Joanot Martorell». *Estudis Universitaris Catalans*, núm. 23 (1979); *Miscel·lània Aramon i Serra*, vol. I, p. 401-421.
- *La politique orientale d'Alfonse V d'Aragon, Roi de Naples (1416-1458)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1994.
- MARTÍNEZ DE TOLEDO, Alfonso. *Arcipreste de Talavera (Corbacho)*. Ed. a cura de Marcella Ciceri. Madrid: Espasa-Calpe, 1990.
- MARTÍNEZ FERRANDO, Jesús-Ernesto. *Pere de Portugal 'rei dels catalans' vist a través dels registres de la seva cancelleria*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1936.
- *Tragedia del insigne condestable don Pedro de Portugal*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1942.
- «Caballeros portugueses en el alzamiento de la Generalidad de Cataluña contra Juan II». *Hispania*, núm. 12 (1952), p. 37-130.
- *Catálogo de la documentación de la cancellería regia de Pedro de Portugal (1464-1466)*. Madrid: Dirección General de Archivos y Bibliotecas, 1953-1954.
- MARTÍNEZ ROMERO, Tomàs. «Kirieleyson de Muntalbà o la literatura com a base i contrapunt». *Medioevo Romanzo*, núm. 34, fasc. 1 (2000), p. 92-107.
- MARTORELL, Joan; GALBA, Martí Joan de. *Tirant lo Blanc*. Vol. I-V. Ed. a cura de J. M. Capdevila i Balanzó. Barcelona: Barcino, 1926-1929. (Els Nostres Clàssics)
- MARTORELL, Joanot. *Tirant lo Blanc by Tirant lo Blanch. Valencia, 1490*. Nova York: Kraus Reprint Corporation, 1967.
- MARTORELL, Joanot (Martí Joan de Galba). *Tirant lo Blanch*. Edició coordinada per Albert Hauf, text original València, 1490, edició i notes d'Albert Hauf. València: Tirant lo Blanch, 2005.
- MARTOS, Josep Lluís. «La doctrina cavalleresca lul·liana en l'obra de Joanot Martorell». *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, núm. 30 (1995); *Miscel·lània Germà Colón*, p. 37-46.
- MASSIP, Francesc. *A cos de rei: Festa cívica i espectacle del poder reial a la Corona d'Aragó*. Valls: Cossetània, 2010.
- MEILLET, A. «Comment les mots changent de sens». *L'Année Sociologique* (1905-1906), p. 1-38.
- MILHOU, Alain. *Colón y su mentalidad mesiánica en el ambiente franciscanista español*. Valladolid: Casa-Museo de Colón: Seminario Americanista de la Universidad de Valladolid, 1983.
- MOLINET, Jean. *Chroniques, publiées par Georges Doutrepoint et Omer Jodogne*. Bruxelles: Palais des Académies, 1935.

- Monumenta Henricina*. Direcció, organització i anotació crítica d'António Joaquim Dias Dinis. Coïmbra: Atlântida, 1960-1974. 15 v.
- MORENO, Humberto Baquero. «Algunas mercês concedidas pelo Condestável D. Pedro, rei de Catalunha, a súbditos portugueses». *Revista de Ciências do Homem da Universidade de Lourenço Marques*, núm. 1 (1970), p. 5-29.
- *A batalha de Alfarrobeira: Antecedentes e significado histórico*. Coïmbra: Universidade, 1979-1980.
- MORGADO DE SOUSA E SILVA, Isabel L. «A Ordem de Cristo (1416-1521)». *Militarium Ordinum Analecta* [Porto: Fundação Eng. António de Almeida], núm. 6 (2002).
- NASCIMENTO, Aires Augusto. «Gui de Warwick, *historia latine exarata*: um epígono de romance de cavalaria entre os monges de Alcobaça». A: *Actas del V Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval* (Granada, 1993). Vol. III. Ed. a cura de J. Paredes. Granada: Universidad de Granada, 1995, p. 447-461.
- NICOLAU D'OLWER, Lluís. «Sobre les fonts catalanes del *Tirant lo Blanch*». *Revista de Bibliografia Catalana*, núm. 5 (1905), p. 5-37.
- «*Tirant lo Blanc*: examen de algunas cuestiones». *Nueva Revista de Filología Hispánica*, núm. 15 (1961), p. 131-154.
- OLIVEIRA E COSTA, João Paulo. «D. Afonso V e o Atlântico: a base do projecto expansionista de D. João II». *Mare Nostrum*, núm. 17 (1999), p. 39-71.
- PÉREZ EMBID, Florentino. *Los descubrimientos en el Atlántico y la rivalidad castellano-portuguesa hasta el Tratado de Tordesillas*. Sevilla: Escuela de Estudios Hispano-Americanos de Sevilla, 1948.
- PIERA, Montserrat. «Llull i el concepte de la croada evangelitzadora al *Tirant lo Blanc* de Martorell». A: *Actes de l'Onzè Colloqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* (Palma de Mallorca, setembre 1997). Vol. 1. Ed. a cura de J. Mas Vives, J. Miralles Montserrat i P. Rosselló Bover. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat; Palma de Mallorca: Universitat de les Illes Balears, 1998, p. 113-125.
- «*Tirant lo Blanc*: Rehistoricizing the "Other" Reconquista». A: *'Tirant lo Blanc': New Approaches*. Ed. a cura d'Arthur Terry. Londres: Tamesis, 1999, p. 46-58.
- PINA, Rui de. *Chronica do senhor rey D. Duarte*. A: *Crónicas*. Introducció i revisió de M. Lopes de Almeida. Porto: Lello e Irmão, 1977.
- *Crónica do senhor rey don Affonso V*. A: *Crónicas*. Introducció i revisió de M. Lopes de Almeida. Porto: Lello e Irmão, 1977.
- POU Y MARTÍ, José M. *Visionarios, beguinos y fraticelos catalanes (siglos XIII-XV)*. Vic: Seráfica, 1930. [Ara amb estudi preliminar d'Albert Hauf i Valls. Alacant: Instituto de Cultura Juan Gil-Albert, 1996]
- PUJOL I GÓMEZ, Josep. *La memòria literària de Joanot Martorell: Models i escriptura en el 'Tirant lo Blanc'*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat: Curial Edicions Catalanes, 2002.
- REEVES, Marjorie. *The Influence of Prophecy in the Later Middle Ages: A Study in Joachimism*. Oxford: Clarendon Press, 1969. [Cito per l'edició revisada per l'autora de Notre Dame; Londres: University of Notre Dame Press, 1993]
- RENEDO, Xavier. «El *Tirant lo Blanc* i l'illa de Gran Canària». A: *Actes del X Congrès Internacional de l'Associació Hispánica de Literatura Medieval*. Ed. a cura de R. Alemany. Alacant: Universitat d'Alacant, 2005, p. 1367-1377.

- RICHARD, Jean. *La papauté et les missions d'Orient au Moyen Âge, XIIIe-XVe siècles*. Paris: École Française de Rome: De Boccard, 1977.
- RIQUER, Martí de. *Aproximació al 'Tirant lo Blanc'*. Barcelona: Quaderns Crema, 1990. [Reimpressió de 1996]
- *'Tirant lo Blanch', novela de historia y de ficción*. Barcelona: Sirmio, 1992.
- ROMÁN, Jerónimo. «História das Ínclitas Cavalarias de Cristo, Santiago e Avis». *Militarium Ordinum Analecta* [Porto: Fundação Eng. António de Almeida], núm. 10 (2008).
- RUBIO VELA, Agustín. *Joanot Martorell y el condado de Dénia: Una clave en el 'Tirant'*. València, 2010.
- SERRA RÀFOLS, Elías. *Los portugueses en Canarias*. La Laguna: Universidad de La Laguna, 1941.
- SOLER, Albert. «Il papa angelico nel Blaqueria di Ramon Llull». *Studi Medievali*, núm. 40 (1999), p. 857-877.
- SOUSA, António Caetano de. *História genealógica da Casa Real portuguesa*. Lisboa, 1737. [Edició de Coïmbra: Atlântida, 1946-1955]
- STICHEL, Karl. *Beiträge zur Lexicographie des altpovenzalischen Verbuns*. Marburg, 1890.
- TAMRAT, T. *El Cuerno de África: Los salomónidas en Etiopía y los estados del Cuerno de África*. A: *Historia general de África. IV. África entre los siglos XII y XVI*. Madrid: Tecnos: Unesco, 1985, p. 443-473.
- THOMAZ, Luís Felipe F. R. «Expansão portuguesa e expansão europeia: reflexões em torno da gênese dos Descobrimentos». A: *De Ceuta a Timor*. Lisboa: Difel, 1994, p. 1-41.
- TORRÓ TORRENT, Jaume. «Els darrers anys de Joanot Martorell o en defensa del *Tirant*. La novel·la cavalleresca i la cort». A: *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*. Vol. II. València: Institució Alfons el Magnànim, 2011, p. 573-600.
- TURRÓ TORRENT, Jaume, «Joanot Martorell escrivà de ració». *L'Avenç*, núm. 273 (octubre 2002), p. 12-18. També disponible en línia des del 2003, al portal *Joanot Martorell i el 'Tirant lo Blanc'*. Biblioteca Virtual Joan Lluís Vives. <<http://www.lluisvives.com/servlet/SirveObras/02588409777904417632268/index.htm>>.
- VAËTH, Joseph. *'Tirant lo Blanc': A Study of its Authorship, Principal Sources and Historical Setting*. Nova York: Columbia University Press, 1918.
- VILLALMANZO, Jesús. *Joanot Martorell: Biografía ilustrada y diplomatario*. València: Ajuntament de València, 1995.
- WARTBURG, Walther von. *Französisches Etymologisches Wörterbuch: Eine Darstellung des galloromanischen Sprachschatzes*. Basilea: Zbinden, 1928- .